

Functionele kerndoelen burgerschap

Definitief concept

November 2025

Inclusief toelichtingsdocument

Functionele kerndoelen burgerschap

Definitief concept

November 2025

Inhoudsopgave

1. Voorwoord	4
2. Inleiding	5
3. Leeswijzer	9
4. Karakteristiek functionele kerndoelen burgerschap	11
Kenmerken van het leergebied burgerschap	11
Samenhang binnen het leergebied burgerschap	11
Samenhang met andere leergebieden	12
Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt	12
5. Kerndoelen	14
5.1 Overzicht domeinen burgerschap	14
5.2 Overzicht functionele kerndoelen burgerschap	15
5.3 Functionele kerndoelen burgerschap speciaal onderwijs zml/mb	16
5.4 Functionele kerndoelen burgerschap voortgezet speciaal onderwijs uitstroomprofiel dagbesteding	19
5.5 Functionele kerndoelen burgerschap voortgezet speciaal onderwijs uitstroomprofiel arbeidsmarkt	22
6. Begrippenlijst functionele kerndoelen burgerschap	25

1. Voorwoord

Alle leerlingen hebben recht op goed onderwijs. Onderwijs dat hen helpt in hun ontwikkeling. Ook wanneer je als leerling zeer moeilijk leert of een meervoudige beperking hebt. Wat moet je kennen, kunnen en ervaren in het onderwijs om mee te doen in de samenleving? Wat moet je hebben geleerd voor een goede voorbereiding op passend werk of dagbesteding? Goed onderwijs vraagt om een doorlopend debat over wat waard is om te leren. De uitkomsten daarvan leggen we vast in het landelijk curriculum. In deze publicatie presenteren we de functionele kerndoelen burgerschap (definitief concept).

Mijlpaal voor het (voortgezet) speciaal onderwijs

Met de oplevering van deze functionele kerndoelen (definitief concept) - hierna: functionele kerndoelen - bereiken we een belangrijke mijlpaal in het onderwijs in Nederland: het landelijk curriculum voor de basisvaardigheden in het (voorgezet) speciaal onderwijs is vernieuwd. De laatste formele stap is het vastleggen in wet- en regelgeving. Het ministerie van OCW besluit wanneer de functionele kerndoelen worden ingevoerd en scholen eraan gehouden zijn.

Voor de kwaliteit van het onderwijs is meer nodig dan een landelijk curriculum. Kerndoelen zijn een belangrijke voorwaarde, maar geen garantie voor goed onderwijs. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs vindt plaats in de school, bij de dagbesteding of op de werkplek. Voor een goede vertaalslag van doelen naar passende onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing is de rol van leraren, begeleiders en schoolleiders cruciaal. Zij weten waar hun leerlingen staan, wat ze nodig hebben om de doelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Samen met het onderwijsveld

Aan deze functionele kerndoelen is hard gewerkt door leraren en (vak)experts met veel kennis over leerlingen in het speciaal en voorgezet speciaal onderwijs. We bedanken graag de leden van de expertgroep (v)so en alle andere onderwijsprofessionals die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van deze functionele kerndoelen. Hun kritische blik en waardevolle inbreng hebben bijgedragen aan de geactualiseerde kerndoelen.

We hopen dat deze functionele kerndoelen een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van het onderwijs in de school en nodigen je van harte uit om nu al met deze kerndoelen aan de slag te gaan in de onderwijspraktijk.

Namens SLO, Jindra Divis, voorzitter bestuur

2. Inleiding

Het ministerie van OCW gaf SLO [de opdracht](#) om samen met het onderwijsveld de functionele kerndoelen te actualiseren voor leerlingen in het speciaal onderwijs die zeer moeilijk leren en leerlingen met een meervoudige beperking (zml/mb), en voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt. De leergebieden Nederlands en rekenen en wiskunde zijn als eerste geactualiseerd. Daarna volgden de leergebieden burgerschap en digitale geletterdheid. Het resultaat daarvan lees je in deze publicatie.

De kerndoelen voor de zml/mb-leerlingen in het speciaal onderwijs (so) en voortgezet speciaal onderwijs (vso) noemen we functionele kerndoelen. De functionele kerndoelen zijn gericht op het ontwikkelen van praktische en toepassingsgerichte vaardigheden bij leerlingen en hebben we op drie niveaus ontwikkeld:

- voor het so: leerlingen die zeer moeilijk leren en leerlingen met een meervoudige beperking;
- voor het vso: leerlingen die uitstromen naar dagbesteding;
- voor het vso: leerlingen die uitstromen naar arbeidsmarkt.

Een doordacht curriculum maak je samen

De functionele kerndoelen zijn ontwikkeld door leraren en vak- en curriculumexperts, die zijn samengebracht in een expertgroep (v)so. We hebben de huidige kerndoelen voor het so zml/mg en vso uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt en de (definitieve) conceptkerndoelen voor burgerschap en digitale geletterdheid voor het primair onderwijs (po), de onderbouw voortgezet onderwijs (vo) en het (v)so als basis gebruikt voor de nieuwe functionele kerndoelen.

Vanuit brede kennis over de verschillende doelgroepen hebben leraren en experts feedback gegeven op (tussen)producten en specifieke expertise ingebracht om de functionele kerndoelen relevant, bruikbaar en haalbaar te maken voor leerlingen in het so en vso. Ook hebben we relevante netwerken en organisaties geraadpleegd.

Na de oplevering hebben we de functionele kerndoelen (concept) beproefd in de onderwijspraktijk. In totaal gaven 58 leraren en intern begeleiders feedback. Daarnaast hebben we beoordeeld in hoeverre de feedback die gericht was op de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (uitstroomprofiel vervolgonderwijs) van toepassing was op deze functionele kerndoelen (concept). We hebben alle input geanalyseerd, waarna we aanpassingen hebben doorgevoerd en de functionele kerndoelen als definitieve concepten hebben vastgesteld.

Naar aanleiding van het hoofdlijnenakkoord (2024, Kabinet-Schoof) kreeg SLO een aanvullende opdracht van het ministerie van OCW om de kerndoelen meer in samenhang te presenteren, met een extra focus op lezen, schrijven en rekenen. Deze opdracht hebben we verwerkt in deze herziene versie (november 2025): het aantal functionele kerndoelen is verminderd, maar de gewenste concrete uitwerking is behouden.

Waarom nieuwe kerndoelen?

De huidige kerndoelen voor het speciaal onderwijs (voor zeer moeilijk lerende leerlingen of meervoudig gehandicapte leerlingen, 2010) en voor het voortgezet speciaal onderwijs (gericht op uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt, 2014) zijn verouderd. Bovendien zijn de doelen niet samen met de kerndoelen voor het po (2006) en vo (2006) ontwikkeld. Juist nu het gehele curriculum voor het funderend onderwijs wordt geactualiseerd, is het van belang om de kerndoelen voor álle leerlingen te actualiseren. Daarom leveren we de functionele kerndoelen net na de definitieve conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid (voor het po, de onderbouw vo en het (v)so uitstroomprofiel vervolgonderwijs) op. Zo sluiten de functionele kerndoelen qua inhouden en opbouw aan bij die sets, maar met passende inhouden die zijn afgestemd op de onderwijsbehoeften van deze leerlingen.

Plaats van de kerndoelen in het onderwijs

Kerndoelen vormen de basis van het Nederlandse curriculum. Een kerndoel is een wettelijk doel dat beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning van hen wordt verwacht met het oog op ervaringen, of wat ze uiteindelijk moeten beheersen. Het kan gaan om aanbods-, ervarings- en beheersingsdoelen. Daarmee geven kerndoelen richting aan het onderwijs en leggen ze de basis vast waar iedere leerling recht op heeft. Die basis is nodig om door te stromen naar vervolgonderwijs, om je voor te bereiden op arbeid of dagbesteding, maar ook om jezelf te ontwikkelen en volwaardig deel te kunnen nemen aan de samenleving.

De functionele kerndoelen gelden als wettelijke opdracht voor (v)so-scholen met leerlingen die zeer moeilijk leren of leerlingen die een meervoudige beperking hebben, en leerlingen die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt.

Kerndoelen zijn richtinggevend voor curriculum- en onderwijsontwikkeling en vormen een kader voor de kwaliteitszorg op school. Daarom hebben de functionele kerndoelen dezelfde opbouw als de kerndoelen voor het po, de onderbouw vo en het (v)so. Hierdoor is de verbinding met deze kerndoelen goed zichtbaar. Hoe de school invulling geeft aan onderwijsaanbod, pedagogiek en didactiek is aan de school. De kerndoelen laten ruimte voor een eigen schoolvisie en keuzes voor accenten op basis van de leerlingpopulatie of identiteit.

De functionele kerndoelen vallen onder de Wet op de expertisecentra. In die wet staat welke inhoud en aan bod moeten komen (WEC, art. 13). Dit is uitgewerkt in de functionele kerndoelen. Daarnaast zegt de wet dat het onderwijs wordt afgestemd op het ontwikkelingsperspectief van de leerling (WEC, art. 13 lid 11). De functionele kerndoelen zijn daarmee een uitwerking van de wet en beschrijven wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren. Tegelijkertijd biedt de wet- en regelgeving ook ruimte om tot een beredeneerd aanbod voor een leerling te komen.

Functionele kerndoelen als streefdoelen

Kerndoelen zijn de inhoudelijke doelstellingen voor het onderwijsprogramma en scholen moeten het onderwijs zo inrichten dat ze op een doelgerichte en samenhangende manier aan deze doelen werken. Er is echter geen verplichting om alle kerndoelen op leerlingniveau te behalen. Het kan namelijk zijn dat een leerling niet alle kerndoelen behaalt. In zulke gevallen kan de school afwijken van de kerndoelen. Dit moet worden vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief (OPP) van de leerling, waar vervangende doelen worden opgesteld.

De functionele kerndoelen beschrijven voor so- en vso-scholen wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en zijn geformuleerd als streefdoelen. In het so en vso mag niet verondersteld worden dat alle functionele kerndoelen voor de leerlingen haalbaar zijn. Om het onderwijs aan te laten sluiten bij de mogelijkheden en behoeften van verschillende groepen leerlingen, is een flexibele en gedifferentieerde aanpak nodig.

We beschrijven de functionele kerndoelen vanuit hoge verwachtingen. Ze zijn het uitgangspunt voor het inrichten van het onderwijsprogramma, maar gelden als 'na te streven inhoudelijke doelstellingen', waarbij het aan de school is om te beoordelen welk doel passend, haalbaar en uitdagend genoeg is voor een leerling. In de onderwijspraktijk zal sprake zijn van een beredeneerd en haalbaar aanbod met passende doelstellingen op het niveau van de leerling.

Concreet, ambitieus en betekenisvol

De geactualiseerde functionele kerndoelen vormen het beoogde curriculum en zijn vanuit een betekenisvolle context geformuleerd, waarmee ze de basis leggen voor rijk onderwijs voor alle leerlingen. Het geheel van kerndoelen vormt een brede opdracht voor het onderwijs, gericht op kennis over jezelf, de ander en de wereld.

De formulering van de (functionele) kerndoelen heeft een duidelijke structuur. Elk kerndoel begint met een kernzin die kort aangeeft wat het doel inhoudt. Daaronder volgen doelzinnen waarin staat wie de actor is (de school of de leerling), welke

activiteiten, handelingen of ervaringen verwacht worden en op welke inhoud dit betrekking heeft. Vervolgens geven we een puntsgewijze uitwerking van de doelzinnen onder de noemer 'Het gaat hierbij om'.

De kerndoelen beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen.

Wanneer gelden de kerndoelen voor scholen?

SLO heeft de functionele kerndoelen opgeleverd aan het ministerie van OCW. Het ministerie start vervolgens een traject om de kerndoelen vast te leggen in wet- en regelgeving. Zodra de kerndoelen zijn opgenomen in de wet gelden ze voor alle scholen. Het ministerie van OCW besluit hoelang scholen de tijd krijgen om de kerndoelen te implementeren en in welk schooljaar het onderwijsaanbod in alle scholen moet voldoen aan de nieuwe kerndoelen. Meer informatie hierover is terug te vinden in [de tijdlijn](#) van het ministerie van OCW.

Implementatie

Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie ontwikkelen we leerlijnen en ondersteunende materialen. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel ondersteuning bij de vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum naar de onderwijspraktijk. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. Kijk [hier](#) voor meer informatie.

3. Leeswijzer

In deze publicatie vind je de functionele kerndoelen (definitief concept) voor burgerschap. Om de inhoud, formulering en gedachtegang achter de functionele kerndoelen goed te interpreteren, is het raadzaam om de publicatie te lezen in de volgorde waarin deze is opgesteld. Allereerst formuleren we een visie op het leergebied. Deze is verwoord in de karakteristiek. Daarna volgt een geordend overzicht van alle functionele kerndoelen, inclusief de bijbehorende domeinen. Vervolgens presenteren we alle afzonderlijke functionele kerndoelen. Tot slot hebben we een begrippenlijst opgenomen.

Status van de kerndoelen

In deze publicatie spreken we over de 'functionele kerndoelen (definitief concept)'. Deze publicatie is het eindproduct van een volledig doorlopen ontwikkelfase, inclusief het beproeven in de onderwijspraktijk. Daarnaast zijn de definitieve concepten herzien op basis van de [aanvullende opdracht](#) van het ministerie van OCW. De functionele kerndoelen zijn nu opgeleverd in de definitieve vorm, maar zolang ze niet formeel zijn vastgesteld in wet- en regelgeving blijft de status 'concept'. In deze publicatie hanteren we voor de leesbaarheid de term 'functionele kerndoelen'.

Illustraties bij de functionele kerndoelen

Bij ieder functioneel kerndoel hebben we voorbeelden ontwikkeld onder de titel: 'Te denken valt aan'. Deze illustraties zijn geen onderdeel van de wettelijke opdracht, maar helpen om beter te begrijpen wat er van de school wordt verwacht. Omdat we leerlijnen en voorbeeldmatige materialen ontwikkelen die nog beter illustreren hoe je kunt werken met de kerndoelen, hebben we de illustraties niet meer in deze publicatie opgenomen. De illustraties kun je [hier](#) raadplegen.

Gebruikte terminologie

De functionele kerndoelen gebruiken begrippen en termen die wellicht niet voor iedereen even herkenbaar zijn. Het zijn vakspecifieke begrippen die we ook hanteren in de definitieve conceptkerndoelen voor het po, de onderbouw vo en het (v)so en bekend zijn in het leergebied. Veelal komen deze termen ook voor in de landelijke kennisbases van de lerarenopleidingen. Voor de doorlopende leerlijn worden in het po, het so, de onderbouw vo, de bovenbouw vo en het (v)so dezelfde begrippen gehanteerd. Dit kan ertoe leiden dat er termen worden geïntroduceerd die minder bekend zijn. Alle begrippen zijn in de bijlagen van deze publicatie opgenomen.

Verantwoording

Het proces en de inhoudelijke onderbouwing van de functionele kerndoelen hebben we per leergebied uitgebreid toegelicht en verantwoord in een apart toelichtingsdocument. Hierin staat ook wie hebben meegewerkt aan de ontwikkeling van de functionele kerndoelen en welke ontwerpcriteria leidend waren, en zijn keuzes wetenschappelijk onderbouwd.

4. Karakteristiek functionele kerndoelen burgerschap

Kenmerken van het leergebied burgerschap

Het leergebied burgerschap draagt bij aan de brede vorming van leerlingen, zodat ze zich kunnen ontwikkelen tot zo zelfstandig mogelijke burgers in een diverse en democratische samenleving. Leerlingen doen ervaringen op en ontwikkelen vaardigheden, houdingen en kennis waarmee zij, passend bij hun mogelijkheden, democratisch en maatschappelijk betrokken kunnen zijn bij de samenleving.

Binnen het leergebied burgerschap ontwikkelen leerlingen zich in drie domeinen: *jezelf en de ander, samenleven in een democratische rechtsstaat en vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid.*

Bij het domein *jezelf en de ander* draagt de school bij aan de sociale identiteit van leerlingen. Daarnaast stimuleert de school een respectvolle omgang van leerlingen in een diverse samenleving. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat vormen het fundament onder het handelingsperspectief dat leerlingen ontwikkelen ten aanzien van *samenleven in een democratische rechtsstaat*. Deze vaardigheden gebruiken ze om hun *democratische en maatschappelijke betrokkenheid vorm* te kunnen *geven*.

Samenhang binnen het leergebied burgerschap

Het leergebied burgerschap krijgt vorm in een doorlopende lijn van speciaal onderwijs (so) naar voortgezet speciaal onderwijs (vso). In zowel het so als het vso stimuleren scholen dat leerlingen ervaringen opdoen met burgerschap en zich vaardigheden en kennis eigen maken. Dit alles toegepast in alledaagse situaties en praktische contexten, passend bij hun mogelijkheden en leefwereld. In het so wordt een basis gelegd voor het ontwikkelen van de burgerschapsvaardigheden gericht op sociale en maatschappelijke redzaamheid in de eigen omgeving. In het vso wordt op deze basis voortgebouwd, passend bij het uitstroomprofiel dagbesteding of arbeidsmarkt. Het belang van burgerschap groeit bij de voorbereiding op sociale en maatschappelijke redzaamheid in wonen, dagbesteding/werken en vrije tijd.

Bij het leergebied burgerschap gaat het om een samenhangend geheel van leren over en leren door te doen. De school is een oefenplaats waar leerlingen ervaringen opdoen, als individu en in relatie tot anderen. Leerlingen leren zichzelf en de ander beter te begrijpen. Tegelijkertijd doen leerlingen ook buiten de school ervaringen op die invloed hebben op hun waarden, standpunten en overtuigingen. De school biedt een veilige omgeving om hierover met elkaar in gesprek te gaan, naar elkaar te luisteren en hierop

te reflecteren. Gedeelde waarden, zoals basiswaarden van de democratische rechtsstaat, en ervaringen met democratische en maatschappelijke betrokkenheid, vormen zo een fundament voor hun bijdrage aan de samenleving, nu en in de toekomst.

Samenhang met andere leergebieden

Burgerschap is van belang bij het leren in andere leergebieden en praktijkvakken, en bij het ontwikkelen van leervoorwaarden, die de mogelijkheid bieden om burgerschap betekenis te geven.

Bij Nederlands doen leerlingen ervaring op met respectvol communiceren. Rijke teksten kunnen worden benut om burgerschapsthema's te bespreken. Rekenen en wiskunde biedt vaardigheden die helpen om informatie te begrijpen en om na te denken over meningen en feiten bij maatschappelijke vraagstukken. Leerlingen leren bij digitale geletterdheid over de invloed van digitale technologie en media op henzelf en de samenleving, en leren hoe zij zelf actief en verantwoord kunnen bijdragen aan de digitale samenleving. Verwante leergebieden, zoals mens en natuur, mens en maatschappij en kunst en cultuur, bieden inhoud over relevante thema's voor burgerschapsonderwijs, zoals diversiteit, besluitvorming en organisatie van de samenleving. Maatschappelijke vraagstukken worden in deze leergebieden vanuit verschillende perspectieven verkent. Bij bewegen en sport en kunst en cultuur worden burgerschapsvaardigheden toegepast in situaties rondom samenwerking, inspraak, omgaan met identiteit, culturele diversiteit en spel. Leerlingen leren bij praktijkvakken en tijdens stages om te oefenen met burgerschapsvaardigheden, bijvoorbeeld omgaan met regels.

Bij leervoorwaardelijke kerndoelen, zoals sociaal-emotionele ontwikkeling, ontwikkelen leerlingen vaardigheden om te leren omgaan met zichzelf en de ander. Bewustwording van de eigen identiteit is een voorwaarde om inzicht te krijgen in burgerschapsaspecten rondom democratie. De individuele competenties komen aan bod bij sociaal-emotionele ontwikkeling. De sociale en maatschappelijke competenties komen bij burgerschap aan bod, zoals omgangsvormen, samenwerken, elkaars gevoelens proberen te begrijpen, je kunnen verplaatsen in de ander en het vermogen om relaties aan te gaan.

Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt

Het opdoen van ervaringen met en het ontwikkelen van vaardigheden en kennis in burgerschap vraagt om een flexibele en gedifferentieerde aanpak, zodat het onderwijsaanbod aansluit bij de verschillende mogelijkheden en specifieke onderwijsbehoeften van leerlingen. Daarom worden de functionele kerndoelen gehanteerd als streefdoelen.

Bij burgerschap kijken de leerlingen naar de samenleving en naar zichzelf. Juist voor leerlingen in het so zml/mb en vso uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt is

naar zichzelf en naar anderen kijken geen vanzelfsprekende vaardigheid. Het is belangrijk om, in verschillende praktijk- of werksituaties, te blijven oefenen met hun zelfbeeld en de rol van zichzelf in de samenleving.

Leerlingen hebben kennis nodig om de betekenis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat in hun directe leefomgeving toe te passen. Over het algemeen geldt dat deze leerlingen het beste leren als kennis wordt verbonden met alledaagse situaties en ermee geoefend wordt in realistische contexten en praktijkvakken.

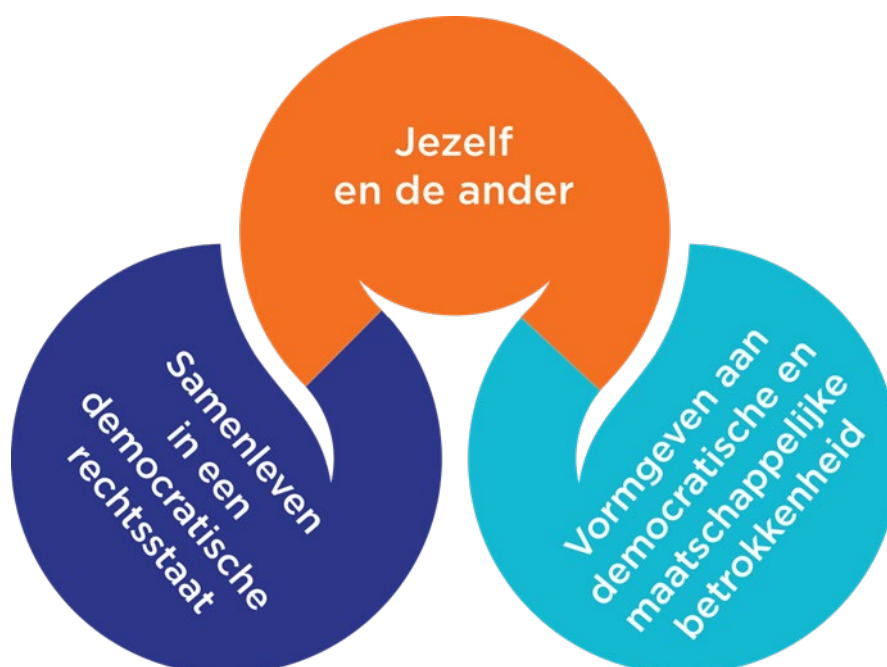
Respectvol omgaan met verschillen in leefwijzen en opvattingen doet een beroep op executieve functies, zoals empathische vaardigheden. Voor deze leerlingen is het niet altijd makkelijk om zich in te leven in anderen en in andere perspectieven. Het leergebied burgerschap biedt zowel kansen om leerlingen zich hierin te laten ontwikkelen, alsook uitdagingen om het toe te passen.

Leerlingen hebben burgerschapsvaardigheden nodig bij respectvol communiceren met anderen, het formuleren van een mening of het bespreken van maatschappelijke thema's. Sommige leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften hebben hiervoor andere communicatievormen nodig, zoals Nederlandse Gebarentaal of ondersteunde communicatie (spraakcomputer, pictogrammen).

5. Kerndoelen

5.1 Overzicht domeinen burgerschap

De functionele kerndoelen burgerschap zijn onderverdeeld in drie domeinen: *jezelf en de ander*, *samenleven in een democratische rechtsstaat* en *vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid*. Deze domeinen kunnen niet los van elkaar worden gezien, zoals zichtbaar is in de afbeelding hieronder. Om de doelen goed te kunnen beschrijven, worden ze in dit document toch van elkaar onderscheiden.

5.2 Overzicht functionele kerndoelen burgerschap

Overzicht van functionele kerndoelen burgerschap*					
so zml/mb		vso uitstroomprofiel dagbesteding		vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt	
Domein: Jezelf en de ander					
15	De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen. A. Sociale identiteit B. Diversiteit in de samenleving	15	De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen. A. Sociale identiteit B. Diversiteit in de samenleving	15	De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen. A. Sociale identiteit B. Diversiteit in de samenleving
Domein: Samenleven in een democratische rechtsstaat					
16	De leerling doet ervaringen op met samenleven in een democratische rechtsstaat. A. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat	16	De leerling doet ervaringen op met samenleven in een democratische rechtsstaat. A. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat	16	De leerling doet ervaringen op met samenleven in een democratische rechtsstaat. A. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat
Domein: Vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid					
17	De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid. A. Democratische betrokkenheid B. Maatschappelijke betrokkenheid	17	De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid. A. Democratische betrokkenheid B. Maatschappelijke betrokkenheid	17	De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid. A. Democratische betrokkenheid B. Maatschappelijke betrokkenheid

* De functionele kerndoelen in deze publicatie zijn beschreven als streefdoelen: het betreft na te streven inhoudelijke doelstellingen.

5.3 Functionele kerndoelen burgerschap speciaal onderwijs zml/mb

Domein: jezelf en de ander

Kerndoel 15		
De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.	• bespreekbaar maken van gevoelens, gewoontes en opvattingen van jezelf en de ander; • bespreekbaar maken van de eigen identiteit en hoe die kan overeenkomen en verschillen met die van de ander; • oefenplaats bieden voor het maken van keuzes, rekening houdend met de gevolgen ervan voor jezelf en de ander; • oefenplaats bieden voor het belang van waarden en grenzen van jezelf en de ander; • aanbieden van activiteiten die sociale cohesie stimuleren.
B	De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.	• aandacht besteden aan aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • bespreekbaar maken van overeenkomsten en verschillen ten aanzien van aspecten van diversiteit; • aandacht besteden aan discriminatie en het belang van inclusie en gelijkwaardige behandeling; • bespreekbaar maken van vooroordelen en oordelen.

Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat

Kerndoel 16		
De leerling doet ervaringen op met samenleven in een democratische rechtsstaat.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling verkent het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	• verkennen van de betekenis van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit; • verkennen van het belang van de Grondwet, kinder- en mensenrechten voor jezelf en de samenleving; • ervaringen opdoen met respectvol communiceren, het voeren van dialogen, omgaan met conflicten en gelijkwaardige behandeling; • verkennen dat basiswaarden van de democratische rechtsstaat een rol spelen in de samenleving en het eigen leven.

Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

Kerdoel 17		
De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling verkent mogelijkheden om democratisch te handelen.	• verkennen welke regels en afspraken van belang zijn bij inspraak en besluitvorming; • ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming; • ervaringen opdoen met het uitdrukken van eigen standpunten, luisteren naar argumenten van anderen, compromissen sluiten en omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen.
B	De leerling verkent mogelijkheden om betrokken te zijn bij de samenleving.	• verkennen van taken, rollen, rechten en plichten van jezelf en anderen in de samenleving; • oriënteren op het belang van maatschappelijke voorzieningen en organisaties in je omgeving; • verkennen van actuele thema's die spelen in de samenleving; • ervaring opdoen met bijdragen aan het welzijn van anderen; • verkennen van eigen wensen en idealen om betrokken te zijn bij de samenleving, nu en in de toekomst.

5.4 Functionele kerndoelen burgerschap voortgezet speciaal onderwijs uitstroomprofiel dagbesteding

Domein: jezelf en de ander

Kerndoel 15		
De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.	• bespreekbaar maken van gevoelens, gewoontes en opvattingen van jezelf en de ander; • bespreekbaar maken van de eigen identiteit en hoe die kan overeenkomen en verschillen met die van de ander; • oefenplaats bieden voor het maken van keuzes, rekening houdend met de gevolgen ervan voor jezelf en de ander; • oefenplaats bieden voor het belang van waarden en grenzen van jezelf en de ander; • aanbieden van activiteiten die sociale cohesie stimuleren.
B	De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.	• aandacht besteden aan aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • bespreekbaar maken van overeenkomsten en verschillen ten aanzien van aspecten van diversiteit; • aandacht besteden aan discriminatie en het belang van inclusie en gelijkwaardige behandeling; • bespreekbaar maken van vooroordelen en oordelen.

Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat

Kerndoel 16		
De leerling doet ervaringen op met samenleven in een democratische rechtsstaat.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling verkent het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	• verkennen van de betekenis van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit; • verkennen van het belang van de Grondwet, kinder- en mensenrechten voor jezelf en de samenleving; • ervaringen opdoen met respectvol communiceren, het voeren van dialogen, omgaan met conflicten en gelijkwaardige behandeling; • verkennen dat vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit met elkaar op gespannen voet kunnen staan; • verkennen dat basiswaarden van de democratische rechtsstaat een rol spelen in de samenleving en het eigen leven.

Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

Kerdoel 17		
De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling verkent mogelijkheden om democratisch te handelen.	• verkennen welke regels en afspraken van belang zijn bij inspraak en besluitvorming in school en samenleving; • ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming; • ervaringen opdoen met het uitdrukken van eigen standpunten, luisteren naar argumenten van anderen, compromissen sluiten en omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen.
B	De leerling verkent mogelijkheden om betrokken te zijn bij de samenleving.	• verkennen van taken, rollen, rechten en plichten van jezelf en anderen in de samenleving; • oriënteren op het belang van maatschappelijke voorzieningen en organisaties voor jezelf en de ander; • verkennen van actuele en maatschappelijke thema's; • ervaring opdoen met bijdragen aan het welzijn van anderen; • verkennen van eigen wensen en idealen om betrokken te zijn bij de samenleving, nu en in de toekomst.

5.5 Functionele kerndoelen burgerschap voortgezet speciaal onderwijs uitstroomprofiel arbeidsmarkt

Domein: jezelf en de ander

Kerndoel 15		
De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.	• bespreekbaar maken van gevoelens, gewoontes en opvattingen van jezelf en de ander; • bespreekbaar maken van de eigen identiteit en hoe die kan overeenkomen en verschillen met die van de ander; • oefenplaats bieden voor het maken van keuzes, rekening houdend met de gevolgen ervan voor jezelf en de ander; • oefenplaats bieden voor het belang van waarden en grenzen van jezelf en de ander; • aanbieden van activiteiten die sociale cohesie stimuleren.
B	De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.	• aandacht besteden aan aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • bespreekbaar maken van perspectieven ten aanzien van aspecten van diversiteit; • aandacht besteden aan discriminatie en het belang van inclusie en gelijkwaardige behandeling; • bespreekbaar maken van vooroordelen en oordelen.

Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat

Kerndoel 16		
De leerling doet ervaringen op met samenleven in een democratische rechtsstaat.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling verkent het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	• uitleggen van de betekenis van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit; • uitleggen van het belang van de Grondwet, kinder- en mensenrechten voor jezelf en de samenleving; • ervaringen opdoen met respectvol communiceren, het voeren van dialogen, omgaan met conflicten en gelijkwaardige behandeling; • verkennen hoe vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit met elkaar op gespannen voet kunnen staan; • verkennen hoe basiswaarden van de democratische rechtsstaat een rol spelen in de samenleving en het eigen leven.

Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

Kerdoel 17		
De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling verkent mogelijkheden om democratisch te handelen.	• uitleggen welke regels en afspraken van belang zijn bij inspraak en besluitvorming in school en samenleving; • ervaringen opdoen met inspraak en besluitvorming; • ervaringen opdoen met het uitdrukken van eigen standpunten, luisteren naar argumenten van anderen, compromissen sluiten en omgaan met de uitkomsten van besluitvormingsprocessen; • reflecteren op eigen ervaringen met inspraak en besluitvorming.
B	De leerling verkent mogelijkheden om betrokken te zijn bij de samenleving.	• benoemen van taken, rollen, rechten en plichten van jezelf en anderen in de samenleving; • benoemen van het belang van maatschappelijke voorzieningen en organisaties voor jezelf en de ander; • verkennen van actuele en maatschappelijke vraagstukken; • ervaring opdoen met verantwoordelijkheid nemen voor en bijdragen aan het welzijn van anderen; • verkennen van eigen wensen en idealen om betrokken te zijn bij de samenleving, nu en in de toekomst.

6. Begrippenlijst functionele kerndoelen burgerschap

Hieronder lees je de vakspecifieke begrippen en hun omschrijving. Deze omschrijvingen zijn bedoeld voor leraren om de bedoeling en inhoud van de kerndoelen te begrijpen.

Begrip	Definitie
Basiswaarden van de democratische rechtsstaat	Aan de democratische rechtsstaat liggen historisch drie basiswaarden ten grondslag: vrijheid, gelijkheid en solidariteit.
Besluitvorming	Manieren om met elkaar tot een overeenkomst of besluit te komen.
Burgerschap	Het vermogen om democratisch en maatschappelijk te handelen en daarmee gezamenlijk de diverse samenleving vorm te geven.
Democratische betrokkenheid	Het vermogen om mee te denken, mee te praten en bij te dragen aan de manier waarop de democratische rechtsstaat is ingericht - binnen en buiten school. Hiervoor zijn kennis, vaardigheden en zelfvertrouwen nodig.
Democratische oefenplaats	De school is een minisamenleving, waar leerlingen actief oefenen met de basiswaarden en met vaardigheden die ze nodig hebben om deel te nemen aan de samenleving. Leerlingen doen in een veilige omgeving ervaringen op met onder meer inspraak, samenwerking, dialoog, omgaan met diversiteit en kritisch denken.
Democratische rechtsstaat	Staat waarin de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht gescheiden zijn, burgers rechten hebben en beschermd zijn tegen willekeur en machtsmisbruik.
Diversiteit	Verscheidenheid. De samenleving wordt gevormd door mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden.
Gelijkwaardigheid	Situatie waarin mensen niet alleen gelijk zijn voor de wet, maar in al hun verscheidenheid door anderen met gelijke waardigheid worden behandeld.
Identiteit	Wat een mens of groep mensen definieert en onderscheidt van anderen.
Inclusie	Het bevorderen van gelijkwaardige behandeling, kansen en sociale participatie van alle individuen en groepen in de samenleving, ongeacht hun achtergrond, identiteit, capaciteiten of kenmerken.

Inspraak	Het recht, de mogelijkheid en het proces waarbij individuen of groepen hun mening, ideeën of belangen kenbaar maken en betrokken worden bij besluitvorming.
Invloed	Het vermogen om veranderingen teweeg te brengen, beslissingen te beïnvloeden of het gedrag van anderen te sturen.
Kinderrechten	Fundamentele rechten die alle kinderen inherent bezitten, zoals vastgelegd in internationale verdragen, zoals het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind (IVRK).
Maatschappelijke betrokkenheid	De bereidheid en het vermogen van mensen om zich actief in te zetten voor de samenleving en bij te dragen aan gemeenschappelijke belangen.
Maatschappelijke competenties	Kennis, vaardigheden en houdingen om als burger deel uit te maken van en een bijdrage te leveren aan de samenleving.
Maatschappelijke thema's	Thema's rond kwesties die spelen in de samenleving.
Maatschappelijke vraagstukken	Complexe kwesties en uitdagingen in de samenleving waarbinnen waarden en belangen een rol spelen. Deze vraagstukken hebben meerdere oplossingsrichtingen en lenen zich bij uitstek voor bestudering vanuit meerdere invalshoeken.
Mensenrechten	Rechten die gelden voor ieder mens. Zoals het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind.
Rechten en plichten	In Nederland zijn de rechten en plichten van burgers en overheid vastgelegd in wetten. Rechten geven aan wat je mag doen of van anderen mag verwachten en beschermen individuen of groepen, zoals vrijheid van meningsuiting of recht op onderwijs. Plichten geven aan wat je moet doen, zoals belasting betalen of leerplicht. Samen vormen ze de basis voor het samenleven.
Sociale cohesie	Het vermogen en de bereidheid van burgers om met elkaar samen te leven en zich verbonden te voelen, ondanks onderlinge verschillen.
Sociale competenties	Kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen nodig hebben om zich in sociale situaties redzaam te gedragen.
Sociale identiteit	Bij sociale identiteit gaat het om identiteitsvorming die sterk verband houdt met de gebruiken en uitdrukkingsvormen van een groep. Sociale identiteit wordt mede gevormd door interacties met anderen en de rollen die iemand vervult in de samenleving.
Solidariteit	Gevoel van verbondenheid, saamhorigheid en ondersteuning tussen individuen, groepen of gemeenschappen en concrete acties om anderen te

	helpen en bij te dragen aan het welzijn van de samenleving als geheel.
Taken en rollen	Verschillende verantwoordelijkheden en functies die mensen of groepen op zich nemen binnen een samenleving. Door deze taken en rollen uit te voeren, dragen ze bij aan een georganiseerde en functionerende samenleving.
Vrijheid	Afwezigheid van dwang of het vermogen jezelf volledig te ontplooien zonder anderen in hun vrijheid te beperken.

Toelichtingsdocument

Functionele kerndoelen burgerschap

Definitief concept

November 2025

Verantwoording

2025 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Annette van der Laan, Eveline Otter en Maaike Oberink

Met dank aan:

Leden van de [expertgroep](#) (v)so burgerschap en de vaksectie burgerschap SLO

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 9.8055.120

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	5
1.1	Opdracht aan SLO	6
1.2	Achtergrond actualisatie	7
1.2.1	Plaats van functionele kerndoelen in het onderwijs	7
1.2.2	Drie sets kerndoelen	9
1.2.3	Differentiatie en opbouw van de functionele kerndoelen	10
1.2.4	Soorten kerndoelen	11
1.2.5	Onderdelen van het kerndoelenboekje	11
1.2.6	Ontwerpruimte	13
1.3	Aanpak van de actualisatie	15
1.3.1	Kerndoelen burgerschap als basis	15
1.3.2	Samenstelling expertgroep (v)so	16
1.3.3	Werkwijze expertgroep (v)so	16
1.3.4	Monitorteam, expertpoule en programmteam	17
1.3.5	Fase van beproeven	18
1.3.6	Nadere afstemming met de actualisatie kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so burgerschap	20
1.3.7	Leerlingbetrokkenheid	21
1.4	Herziene versie 2025	22
1.4.1	Aanvullende opdracht	22
1.4.2	Algemene uitgangpunten clustering functionele kerndoelen burgerschap	23
1.4.3	Overwegingen bij indeling clusters	23
1.4.4	Beschouwing op aanpassingen versie 2025	24
2.	Inhoudelijke toelichting	26
2.1	Specifieke uitdagingen actualisatie functionele kerndoelen burgerschap	26
2.2	Toelichting op de karakteristiek	28
2.2.1	Doeldomeinen	30
2.2.2	Samenhang binnen het leergebied	31
2.2.3	Samenhang met andere leergebieden	32
2.2.4	Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt	34
2.3	Toelichting op het raamwerk	34
2.4	Toelichting op de functionele kerndoelen	36
2.4.1	Keuzes in inhoud en opbouw	36
2.4.2	Aanbod en ervaring	40
2.4.3	Besproken kwesties	42

2.4.4	Doorlopende leerlijn	43
2.4.5	Aandacht voor samenhang	44
2.5	Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen	44
2.5.1	Verbindende vaardigheden	44
2.5.2	Diversiteit	46
2.5.3	Inclusiviteit	47
2.5.4	Taaldenkfuncties	47
2.5.5	Loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB)	48
3.	Slotopmerkingen en adviezen	50
3.1	Impuls voor het leergebied	50
3.2	Implementatie	51
	Referenties	53
	Bijlagen	56
1.	Samenstelling expertgroep (v)so burgerschap	56
2.	Vergelijking functionele kerndoelen en kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so	57

1. Inleiding

Het ministerie van OCW gaf SLO in 2022 de opdracht om samen met het onderwijsveld de kerndoelen te actualiseren. De leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid zijn als eerste geactualiseerd.

In mei 2025 zijn de functionele kerndoelen (concept) burgerschap en digitale geletterdheid volgens opdracht opgeleverd aan het ministerie van OCW. Deze conceptkerndoelen zijn daarna met het onderwijsveld beproefd en hebben geleid tot oplevering van de functionele kerndoelen (definitief concept) voor burgerschap en digitale geletterdheid in november 2025 aan het ministerie van OCW.

Eerder, in maart 2024, zijn de functionele kerndoelen (concept) voor Nederlands en rekenen en wiskunde volgens de werkopdracht gepubliceerd. Deze zijn naar aanleiding van de aanvullende opdracht in april 2025 herzien.

Aanvullende opdracht

Naar aanleiding van het hoofdlijnenakkoord (kabinet-Schoof) kregen we in november 2024 een aanvullende opdracht van het ministerie van OCW om de kerndoelen meer in samenhang te presenteren, met extra focus op lezen, schrijven en rekenen. De aanvullende opdracht van OCW is verwerkt in de functionele kerndoelen (definitief concept): het aantal kerndoelen is verminderd, en de gewenste concrete uitwerking is behouden.

Leeswijzer

Het toelichtingsdocument is in mei 2025 geschreven als een beschrijving van de ontwikkelperiode. In deze versie van november 2025 is de toelichting op en verantwoording van de functionele kerndoelen (definitief concept) toegevoegd, die bijgesteld zijn naar aanleiding van de fase van beproeven en de aanvullende opdracht.

De formele benaming van deze set functionele kerndoelen luidt: 'functionele kerndoelen (definitief concept), versie november 2025'. Hoewel de kerndoelen zijn opgeleverd in de definitieve vorm, zijn deze nog niet formeel vastgesteld in wet- en regelgeving. Tot dat moment blijft de status 'definitief concept'. Voor de leesbaarheid gebruiken we in deze publicatie de term 'functionele kerndoelen'. De eerdere versie van de functionele kerndoelen (concept), versie mei 2025, noemen we 'initiële kerndoelen'.

Door de herziening van november 2025 hebben de initiële kerndoelen van mei 2025 een andere nummering gekregen. In deze versie van het toelichtingsdocument gebruiken we de nieuwe nummering.

1.1 Opdracht aan SLO

Het ministerie van OCW heeft SLO op 29 april 2022 de opdracht gegeven om samen met het onderwijsveld nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid voor primair onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs en (voortgezet) speciaal onderwijs.

Kerndoelen worden ontwikkeld op basis van de werkopdracht van OCW (Ministerie van OCW, 2022) met vastgestelde uitgangspunten, opbrengsten en kwaliteitscriteria. Doel is een curriculum op te leveren dat samenhangt qua inhoud, structuur en uitwerking. Kerndoelen moeten bijdragen aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum op scholen in het po, de onderbouw van het vo en het (v)so.

De opdracht omvat ook de actualisatie van de kerndoelen voor leerlingen in het so die zeer moeilijk leren en leerlingen met een meervoudige beperking (zml/mb), en voor leerlingen in het vso die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt. De leergebieden Nederlands en rekenen en wiskunde zijn als eerste geactualiseerd, waarna de leergebieden burgerschap en digitale geletterdheid zijn geactualiseerd. Daarna volgen de andere leergebieden. De functionele kerndoelen burgerschap tref je aan in deze publicatie.

De volgende uitgangspunten zijn in de werkopdracht geformuleerd:

- Het geheel aan kerndoelen bestaat per sector uit leergebieden met ieder een afzonderlijke set kerndoelen. Er wordt gewerkt vanuit eenzelfde definitie van het begrip 'kerndoel' voor het po, de onderbouw vo en het (v)so, namelijk: een doelstelling die beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen (aanbod), welke inspanningen er van hen worden verwacht (ervaringen opdoen) en wat ze uiteindelijk moeten beheersen.

De conceptkerndoelen worden uitgewerkt in lijn met de rationale waarin de drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming een plek hebben. De rationale geeft een kader voor en richting aan de ontwikkeling van de conceptkerndoelen. Hiermee draagt de rationale bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum.

- De conceptkerndoelen worden gelijktijdig uitgewerkt voor het po, de onderbouw vo en het (v)so, om een doorlopende leerlijn tot stand te

brengen. De conceptkerndoelen gelden voor alle leerlingen die uitstromen naar vervolgonderwijs.

- Voor zeer moeilijk lerende en meervoudig beperkte leerlingen worden functionele kerndoelen ontwikkeld, waarvoor gelijke kwaliteits- en ontwerpcriteria gelden.
- Er wordt gewerkt vanuit een gemeenschappelijke architectuur om te komen tot een consistente uitwerking van conceptkerndoelen voor de verschillende leergebieden en sectoren. De architectuur heeft betrekking op de ordening en presentatie van inhoud in curricula.
- De (functionele) kerndoelen worden ontwikkeld op basis van in elk geval:
 - de door SLO ontwikkelde probleemanalyses (startnotities) van de diverse leergebieden;
 - de opbrengsten van Curriculum.nu (2019), rekening houdend met de aanbevelingen van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2020);
 - wetenschappelijke publicaties;
 - adviezen van de advieskring, monitoring, de expertpoule en andere experts.
- De kerndoelen doen recht aan de vrijheid van inrichting en de pedagogisch-didactische vrijheid van de school, conform artikel 23, lid 2 van de Grondwet.

1.2 Achtergrond actualisatie

1.2.1 Plaats van functionele kerndoelen in het onderwijs

De functionele kerndoelen zijn een wettelijke opdracht voor (v)so-scholen met leerlingen die zeer moeilijk leren of leerlingen die een meervoudige beperking hebben, en leerlingen die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt. De functionele kerndoelen vallen onder de Wet op de expertisecentra (WEC). In die wet staat welke inhoud aan bod moeten komen (WEC, art. 13). Daarnaast staat vermeld dat het onderwijs wordt afgestemd op het ontwikkelingsperspectief van de leerling (WEC, art. 13, lid 11). De functionele kerndoelen zijn een uitwerking van de wet en beschrijven wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren. Tegelijkertijd biedt de wet- en regelgeving ook ruimte om tot een beredeneerd aanbod voor een leerling te komen.

Kerndoelen moeten richtinggevend zijn voor curriculum- en onderwijsontwikkeling en zijn een kader voor de kwaliteitszorg op school. Daarom zijn de functionele kerndoelen hetzelfde opgebouwd als de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so. Ze kennen een vaste structuur en vatten de kern samen, zonder te veel voor te schrijven. Hierdoor is de verbinding met de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so goed zichtbaar. De school geeft zelf

invulling aan het onderwijsaanbod, pedagogiek en didactiek. Daarom laten de kerndoelen ruimte voor een eigen schoolvisie en keuzes voor accenten op basis van de leerlingenpopulatie of identiteit.

Huidige kerndoelen voldoen niet langer

De huidige kerndoelen speciaal onderwijs voor zeer moeilijk lerende leerlingen of meervoudig gehandicapte leerlingen (so zml/mg) zijn sinds 2010 van kracht. De huidige kerndoelen voortgezet speciaal onderwijs uitstroomprofiel dagbesteding (in het vervolg: vso uitstroomprofiel dagbesteding) en voortgezet speciaal onderwijs uitstroomprofiel arbeidsmarkt (in het vervolg: vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt) zijn dat sinds 2014. Hoewel deze kerndoelen minder lang geleden zijn vastgesteld dan de kerndoelen po, vo en (v)so (2006), zijn de inhouden eveneens niet actueel en zijn de opbouw en samenhang niet op orde.

Eén van de geconstateerde problemen bij alle kerndoelen is de globale formulering. Het was destijds een bewuste keuze om de kerndoelen zeer globaal te formuleren. De consequentie is dat ze nauwelijks houvast bieden aan scholen en leraren. Voor het so en vso geeft de formulering van de huidige kerndoelen te weinig richting aan wat leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften moeten kennen, kunnen of hebben ervaren. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke of maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen. Burgerschap en digitale geletterdheid zijn voor het eerst als leergebieden uitgewerkt. Meer overkoepelend is de wens tot samenhang, het terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen.

Maatschappelijk is er veel aandacht voor de basisvaardigheden. Ingegeven door politieke urgentie is er daarom voor gekozen om eerst de functionele kerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde op te leveren en kort daarna voor burgerschap en digitale geletterdheid. Later volgen de functionele kerndoelen voor de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur, bewegen en sport, en Engels. Tot slot volgen ook de kerndoelen ter voorbereiding op dagbesteding en arbeidsmarkt en de leervoorwaardelijke kerndoelen voor het so en vso.

Nieuwe generatie kerndoelen biedt meer houvast aan scholen en leraren

Kerndoelen moeten een duidelijke opdracht zijn voor iedere school.

De nieuwe generatie kerndoelen is concreter geformuleerd. De kerndoelen bevatten een doelzin (het doel op hoofdlijnen) en de uitwerking daarvan. De kerndoelen beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Deze zijn omschreven in een doelzin met een

uitwerking. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat na te streven doelstellingen zijn voor leerlingen in het so en vso. De doelen beschrijven wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren.

Anders dan de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (uitstroomprofiel vervolgonderwijs), zijn de functionele kerndoelen streefdoelen, waarbij de leraar beoordeelt welk doel voor welke leerling uitdagend genoeg is. In het so en vso zijn de functionele kerndoelen niet voor alle leerlingen haalbaar. In de onderwijspraktijk is er een beredeneerd en haalbaar aanbod met passende doelstellingen op het niveau van de leerling. Bij het formuleren van de functionele kerndoelen so (zml/mb) is uitgegaan van een brede doelgroep, zodat leerlingen kunnen doorstromen naar twee verschillende uitstroomprofielen in het vso, namelijk dagbesteding of arbeidsmarkt.

De nieuwe sets kerndoelen hebben twee belangrijke kenmerken:

❑ **Een ambitieus curriculum**

Een passend, maar ambitieus curriculum voor alle leerlingen, dat de basis legt voor rijk en praktisch onderwijs. Dat krijgt vorm door, naast aanbodsdoelen, ook beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en de doorlopende leerlijnen te verbeteren.

❑ **Een betekenisvol curriculum**

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De totale set functionele kerndoelen weerspiegelt dat het aanbod gericht is op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde kerndoelen bestaan uit kennis, vaardigheden en houdingen, steeds vanuit een maatschappelijk en praktijkgericht perspectief. De leerling leert over zichzelf, de ander en de wereld als relevante basis voor werk/dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. Kennis en vaardigheden zijn in de functionele kerndoelen zo beschreven dat de samenhang duidelijk zichtbaar is, zodat het onderwijs betekenisvol aan leerlingen kan worden aangeboden.

1.2.2 Drie sets kerndoelen

De functionele kerndoelen zijn per leergebied op drie niveaus ontwikkeld.

- *Zeer moeilijk lerend/meervoudig beperkt*
Leerlingen in de leeftijd 4 tot en met 12 jaar (uitloop naar 14 jaar mogelijk) die veelal onderwijs krijgen in het so.

- *Uitstroomprofiel dagbesteding*
Leerlingen in de leeftijd 12 tot en met 20 jaar die veelal onderwijs krijgen in het vso.
- *Uitstroomprofiel arbeidsmarkt*
Leerlingen in de leeftijd 12 tot en met 20 jaar die veelal onderwijs krijgen in het vso.

In de onderwijspraktijk wordt vaak [het Landelijk Doelgroepenmodel](#) als gespreksmodel gehanteerd om leerlingen te groeperen, bijvoorbeeld op basis van niveau. De functionele kerndoelen zijn bedoeld voor de leerlingen die in het Landelijk Doelgroepenmodel doorgaans in de leerroutes 2 tot en met 5 functioneren (Sectorraad GO, 2021).

De concreetheid van de doelen is vergelijkbaar met de definitieve conceptkerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (uitstroomprofiel vervolgonderwijs). Ze zijn voldoende concreet om te kunnen sturen op de kwaliteit van het onderwijs, maar zijn tegelijkertijd niet te gedetailleerd. Zo bieden ze ruimte voor keuzes van scholen in het eigen onderwijsaanbod, of voor een onderwijsaanbod dat past bij de specifieke onderwijsbehoeften van leerlingen.

1.2.3 Differentiatie en opbouw van de functionele kerndoelen

De functionele kerndoelen zijn gericht op een brede leerlingenpopulatie in het so en vso. Het leerpotentieel van deze leerlingen verschilt sterk. Daarom beschrijven we de functionele kerndoelen op een ambitieus niveau, waarbij de school zelf een beredeneerd aanbod bepaalt voor de leerling. De functionele kerndoelen differentiëren niet naar de verschillende leerroutes, maar vormen de kaders voor verdere uitwerking van het onderwijsaanbod in de klas en voor leerlijnen.

Functionele kerndoelen bestaan uit drie sets, zoals ze nu ook in de Wet op de Expertisecentra (WEC) beschreven staan. De WEC heeft dit in drie artikelen vastgelegd: het gaat om de kerndoelen voor zeer moeilijk lerende leerlingen of meervoudig gehandicapte leerlingen in het speciaal onderwijs (artikel 13), kerndoelen voor het uitstroomprofiel dagbesteding (artikel 14f) en kerndoelen voor het uitstroomprofiel arbeidsmarkt (artikel 14c). Dit zijn de formele benamingen maar in de praktijk hebben we het over drie sets functionele kerndoelen voor so leerlingen die zeer moeilijk leren of meervoudig beperkt zijn en leerlingen in vso met het uitstroomprofiel dagbesteding of arbeidsmarkt.

De opbouw van de functionele kerndoelen heeft dezelfde vaste structuur als de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so; de inhoud is vanuit doelgroep-

en vakexpertise gevuld. In het kader van inclusiever onderwijs wordt er zoveel mogelijk uitgegaan van hetzelfde raamwerk. Waar nodig zijn er inhoudelijke accenten gelegd, passend bij de doelgroep. Dit zorgt voor een betere aansluiting tussen de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so en de functionele kerndoelen. De overeenkomsten en verschillen worden uitgelegd in 2.3.

1.2.4 Soorten kerndoelen

De hele set functionele kerndoelen geldt als een opdracht aan de scholen. Ze expliciteren het 'wat' waar iedere leerling recht op heeft in het onderwijsaanbod. De functionele kerndoelen beschrijven waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning er van hen wordt verwacht (ervaringen opdoen), en wat ze uiteindelijk moeten beheersen. De kerndoelen zijn beschreven in aanbods-, ervarings- en beheersingsdoelen.

Aanbodsdoelen beschrijven waar een school in haar onderwijsaanbod voor heeft te zorgen. Daarom begint ieder aanbodsdoel met 'De school (...)'. Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd.

Beheersings- en ervaringsdoelen zijn gericht op de leerling. Beheersingsdoelen beschrijven de kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen moeten bereiken. Voor het so en vso zijn dat na te streven doelstellingen. Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanningen van leerlingen worden verwacht met het oog op ervaringen en/of expressieve reacties. Een ervaringsdoel biedt leerlingen iets, of lokt iets bij hen uit wat hun horizon kan verbreden of hun kennis kan verdiepen, hen tot persoonlijke inzichten kan brengen, of kan bijdragen aan hun waardenoriëntatie. Ervarings- en beheersingsdoelen kunnen ook samen voorkomen in eenzelfde kerndoel. Dat heet een hybride kerndoel.

1.2.5 Onderdelen van het kerndoelenboekje

De publicatie van de functionele kerndoelen burgerschap bestaat uit vier onderdelen: een karakteristiek, een raamwerk, de sets functionele kerndoelen en een begrippenlijst.

De **karakteristiek** beschrijft wat het leergebied kenmerkt, wat de positie van het leergebied is in het so en vso en hoe het leergebied samenhangt met verwante leergebieden en praktijkvakken.

De karakteristiek bestaat uit vier paragrafen:

- *Kenmerken van het leergebied*
Deze paragraaf bevat de kern van het leergebied en beschrijft hoe het leergebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.
- *Samenhang binnen het leergebied*
Deze paragraaf maakt de verticale en horizontale samenhang binnen het leergebied expliciet. Hierbij gaat het om de opbouw van het leergebied van het so naar het vso en een beschrijving van samenhangende onderdelen binnen het leergebied.
- *Samenhang met andere leergebieden*
Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het leergebied zich inhoudelijk verhoudt tot verwante en andere leergebieden en praktijkvakken.
- *Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt*
Deze paragraaf geeft een indruk van hoe een specifieke onderwijsbehoefte van invloed kan zijn op de ontwikkeling van burgerschap. Het gaat hierbij om 'schetsen', omdat binnen deze doelgroepen de leerlingen zeer van elkaar verschillen. Bovendien kunnen diverse factoren van invloed zijn op de ontwikkeling in burgerschap.

Het **raamwerk** is een schetsmatige indeling van de inhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) van het leergebied in domeinen. Het raamwerk bestaat uit de domeinen: jezelf en de ander, samenleven in een democratische rechtsstaat en vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Doel van het raamwerk is om de sets functionele kerndoelen te structureren en om consistentie in die structuur te realiseren: binnen het leergebied zelf, tussen het so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt en tussen verwante leergebieden. Het raamwerk bestaat uit drie samenhangende sets kerndoelen: één voor het so zml/mb en twee voor het vso, namelijk een voor uitstroomprofiel dagbesteding en een voor uitstroomprofiel arbeidsmarkt.

De **functionele kerndoelen** bestaan uit:

- **Kernzin:** De kernzin is een globale verwoording van de inhoud uit het kerndoel, maar is op zichzelf geen aanbods-, beheersings- of ervaringsdoel. De kernzin is overkoepelend voor de doelzinnen die onder de kernzin zijn opgenomen. De kernzin is zo bondig en kernachtig mogelijk geformuleerd.

- **Doelzin(nen)**: De doelzin met een bijbehorende uitwerking 'het gaat hierbij om' beschrijft de inhoudelijke invulling van het kerndoel. Het aantal doelzinnen onder een kernzin is maximaal vier.

Een **doelzin** maakt duidelijk wat van de school/leerling wordt verwacht aan aanbod, kennis, vaardigheden en/of houdingen. De doelzin is altijd geformuleerd in ABC-vorm: *audience* (publiek: de *leerling* of de *school*), *behaviour* (gedrag, bijvoorbeeld: verkent, geeft betekenis aan, gebruikt), en *content* (leerinhoud, bijvoorbeeld: wiskundetaal, wiskundige instrumenten).

- De **uitwerking** is een puntsgewijze uitwerking van de onderdelen B en C uit de doelzin. De uitwerking wordt ingeleid met 'Het gaat hierbij om'.

Het geheel van kernzin, doelzin(nen) en uitwerkingen vormt het wettelijk kerndoel.

- Per kerndoel zijn **illustraties** ('Te denken valt aan ...') ontwikkeld die inkleuring geven aan de betekenis en mogelijke uitwerking van de doelzin. Ze zijn geen onderdeel van het wettelijke kerndoel.¹
- In de **begrippenlijst** zijn omschrijvingen opgenomen van de gehanteerde begrippen in de karakteristiek en de sets kerndoelen.

1.2.6 Ontwerpruimte

De totale set functionele kerndoelen (so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt) wordt ontwikkeld voor 70% van de onderwijstijd. Hiermee wordt op landelijk niveau de kern vastgesteld in wet- en regelgeving en blijft er binnen het onderwijs ruimte voor scholen om zelf onderwijstijd toe te kennen, of accenten te leggen, op basis van de populatie, denominatie of profielen van scholen.

Het kader ontwerpruimte voor ontwikkeling van functionele kerndoelen (SLO, 2024) is afgeleid van het kader ontwerpruimte voor de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (SLO, 2022). Het is op onderdelen aangepast voor het so en vso. De 70% ontwerpruimte om de kern van het curriculum te beschrijven is verdeeld over de verschillende leergebieden, zodat de relatieve ruimte die per leergebied gevuld kan worden vooraf bekend is. Dit alles met het doel om overladenheid in de ontwikkelfase tegen te gaan.

¹ De illustraties zijn van waarde geweest voor de fase van beproeven en worden nu verder inhoudelijk uitgewerkt in leerlijnen. Om deze reden zijn de illustraties 'te denken valt aan' niet langer opgenomen in de formele publicatie. Ze zijn te raadplegen via actualisatiekerndoelen.nl/aan-de-slag.

Voor burgerschap is er voor het so zml/mb een ontwerpruimte van 8%, voor het vso uitstroomprofiel dagbesteding 7% en voor het vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt 7%. De vertaling van deze onderwijsruimte komt tot uitdrukking in het aantal functionele kerndoelen. Voor het leergebied burgerschap betekent dit in theorie een voorstel van maximaal zes functionele kerndoelen voor zowel het so zml/mb als voor het vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt.

Uiteindelijk zijn we uitgekomen op vijf functionele kerndoelen voor het so zml/mb en ook vijf voor het vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt. Dit aantal moet beschouwd worden als een richtlijn met een zekere bandbreedte. De aanvullende opdracht van het ministerie van OCW (november 2024) heeft geleid tot een aanpassing van deze richtlijn.

Om invulling te geven aan deze aanvullende opdracht – het aantal kerndoelen verminderen, maar de concrete formulering behouden – is vastgesteld dat de initiële functionele kerndoelen (versie mei 2025) worden geclusterd tot logische eenheden. Voor de sets functionele kerndoelen voor burgerschap zijn we uiteindelijk uitgekomen op drie kerndoelen, met daarin vijf doelzinnen. Hiermee is het aantal kerndoelen beperkt, terwijl de inhoudelijke breedte en de gewenste concretisering behouden zijn gebleven. Met deze sets functionele kerndoelen wordt voldaan aan de gestelde kaders wat betreft de ontwerpruimte.

Voor Nederlands en rekenen en wiskunde samen is 31% van de ontwerpruimte gereserveerd. Voor de basisvaardigheden als geheel, inclusief burgerschap en digitale vaardigheden, is in het kader 40% ontwerpruimte vastgesteld. Dit weerspiegelt het belang dat leerlingen in het so en vso zich (ook) bekwamen in de basisvaardigheden en het laat tegelijkertijd zien dat er een ander accent gelegd wordt dan in de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so. De ontwerpruimte voor digitale geletterdheid, burgerschap, kunst en cultuur, en bewegen en sport is vergelijkbaar met het kader ontwerpruimte voor het po/so en vo/vso met uitstroomprofiel vervolgonderwijs, omdat het belang voor alle leerlingen even groot is.

Bij de functionele kerndoelen ligt de focus meer op het opbouwen van zelfredzaamheid. Dit betekent dat het onderwijs zich met name richt op de emotionele en verstandelijke ontwikkeling van de leerlingen, op het tot ontwikkeling brengen van hun creativiteit en op het verwerven van sociale, culturele en lichamelijke vaardigheden, zodat de leerling optimale kansen krijgt zich als persoon te ontwikkelen. Daarom is het beschreven curriculum voor de

basisvaardigheden als geheel, inclusief burgerschap en digitale geletterdheid, minder groot. Deze verdeling van ontwerpruimte past bij de doelgroepen en draagt bij aan een ambitieus, haalbaar en betekenisvol curriculum.

1.3 Aanpak van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op hoe SLO de actualisatie heeft uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. Die aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO en omvat twee fases: een ontwikkelfase en een fase van beproeven. In de ontwikkelfase hebben curriculumexperts van SLO met een expertgroep (v)so de functionele kerndoelen ontwikkeld. In de fase van beproeven zijn de conceptkerndoelen voorgelegd aan so- en vso-scholen en experts, waarna ze verder zijn aangescherpt.

In deze paragraaf wordt een toelichting op deze aanpak gegeven en de samenstelling van de expertgroep (v)so, het monitorteam, de expertpoule en het programmateam beschreven. De details van de inhoudelijke uitwerkingen van de karakteristiek, het raamwerk en de kerndoelen staan beschreven in hoofdstuk 2.

1.3.1 Kerndoelen burgerschap als basis

Voorafgaande aan de ontwikkeling van de functionele kerndoelen burgerschap, zijn de conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so (gericht op uitstroomprofiel vervolgonderwijs) ontwikkeld. De vakinhoudelijke expertise en wetenschappelijke onderbouwing die ten grondslag liggen aan deze kerndoelen zijn daarmee ook de basis voor de functionele kerndoelen burgerschap.

De conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so (SLO, 2024) zijn opgesteld door kerndoelenteams van leraren, vakexperts en curriculumexperts. Zij hebben deze kerndoelen in twaalf maanden ontwikkeld, bijgestaan door een advieskring. Daarin zaten experts en vertegenwoordigers van organisaties en instellingen die sterke raakvlakken hebben met het leergebied en veelal een achterban representeren: vakverenigingen, lerarenopleidingen po en vo, vervolgopleidingen en voor het leergebied relevante maatschappelijke organisaties. De inbreng van vakexperts, wetenschappers en andere deskundigen is essentieel bij de actualisatie van het curriculum.

De functionele kerndoelen burgerschap steunen grotendeels op dit zorgvuldige proces dat met alle betrokken partijen is doorlopen, op de wetenschappelijke inbreng en op de verantwoording. Om die reden was het proces voor de

functionele kerndoelen, in tijd en omvang, kleiner dan bij de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so.

Dit toelichtingsdocument beschrijft en verantwoordt vooral welke expliciete en aanvullende stappen zijn doorlopen voor het so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt, om bruikbare functionele kerndoelen te ontwikkelen.

1.3.2 Samenstelling expertgroep (v)so

Voor het leergebied burgerschap is een expertgroep (v)so ingericht, die bestaat uit leraren en experts. De leden zijn via een openbare oproep geworven en geselecteerd. Hierbij is gekeken naar: a) doelgroepexpertise; b) een evenwichtige vertegenwoordiging van alle clusters; c) vakexpertise. Bij de inrichting van de expertgroep (v)so is omwille van de werkbaarheid gekozen voor een compacte samenstelling. De leden van de expertgroepen (v)so vertegenwoordigen verschillende doelgroepen (clusters 1, 2, 3, 4 en uitstroomprofielen dagbesteding en/of arbeidsmarkt) en hebben kennis van, of affiniteit met, het leergebied burgerschap.

Het doel van de expertgroepen (v)so was om, samen met de SLO-curriculumexperts, te komen tot sets functionele kerndoelen die dekkend zijn voor wat leerlingen in de leergebieden moeten leren en die passen bij het niveau dat voor leerlingen in de verschillende doelgroepen haalbaar en wenselijk wordt geacht.

In bijlage 1 zijn de leden van de expertgroep (v)so burgerschap opgenomen.

1.3.3 Werkwijze expertgroep (v)so

De leden van de expertgroep (v)so burgerschap zijn samengekomen in vijf bijeenkomsten van drie uur. In deze bijeenkomsten stonden de karakteristiek, het raamwerk en de functionele kerndoelen centraal. Voorafgaand aan de bijeenkomsten kregen de leden tijd om zich voor te bereiden door met behulp van kijkwijzers en richtvragen de door SLO-curriculumexperts geschreven tussenproducten kritisch te bekijken en gebruikte bronnen te lezen, zoals de geactualiseerde conceptkerndoelen po, onderbouw vo en (v)so. De leden namen aantekeningen mee naar de bijeenkomsten om feedback en suggesties te kunnen geven op de tussenproducten. Na de bijeenkomsten haalden de leden bij hun netwerken input op over thema's en inhoud die belangrijk zijn voor de leerlingen met wie zij werken. Deze thema's en inhoud zijn door SLO-curriculumexperts vervolgens verwerkt in de aan de expertgroep (v)so voorgelegde tussenproducten.

De leden van de expertgroepen (v)so ondersteunden de SLO-curriculumexperts, door:

- het analyseren van de geactualiseerde conceptkarakteristieken po, onderbouw vo en (v)so;
- het signaleren van aandachtspunten uit het leergebied;
- het signaleren van aandachtspunten met betrekking tot doelgroepen;
- het vertalen van aandachtspunten naar verwerking in de karakteristiek en functionele kerndoelen;
- het onder de loop nemen en becommentariëren van de karakteristiek en functionele kerndoelen.

1.3.4 Monitorteam, expertpoule en programmteam

Een belangrijk instrument van het borgen van de kwaliteit is monitoring. Tussenproducten zijn meermaals door analisten van SLO gemonitord op basis van de leerplankundige uitgangspunten en kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Het gaat met name om consistentie in de formulering van karakteristiek en kerndoelen en om de horizontale en verticale samenhang binnen en tussen vak- en leergebieden. De bevindingen uit de interne monitoring zijn benut om gedurende het proces bij te sturen op aspecten uit de werkopdracht.

Vanuit monitoring is bij het ontwikkelen van de functionele kerndoelen meegekeken op het proces en de inhoud van de producten. Zo is gericht aan- en bijgestuurd op de inhoud, formulering en opbouw. Er is feedback gegeven op doelformuleringen, het gebruik van handelingswerkwoorden en het juiste gebruik van beheersings-, ervarings- en aanbodsdoelen in relatie tot de doelgroep. Ook is gekeken of vakoverstijgende elementen goed zijn gewaarborgd. De feedback van monitoring is meegenomen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de kerndoelen.

SLO heeft daarnaast een expertpoule ingezet, bestaande uit curriculumexperts van SLO, om de uitwerking te ondersteunen van inhoudelijke, leergebiedoverstijgende uitgangspunten en kwaliteitseisen uit de werkopdracht: ontwerpruimte, doeldomeinen, kansengelijkheid, diversiteit, geletterdheid, gecijferdheid, loopbaanontwikkeling- en begeleiding (LOB), burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule had twee functies:

- *Monitorfunctie*
De expertpoule werkte samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekeek of deze leergebiedoverstijgende aspecten goed gewaarborgd waren in de (tussen)producten.

- *Adviesfunctie*

De expertpoule was beschikbaar om de teams bij te staan met advies, of om actief te helpen bij het opnemen van leergebiedoverstijgende aspecten.

Essentieel onderdeel van de expertpoule waren de experts doelformuleringen, die samen met de curriculumexperts nauwlettend hebben bepaald of de doelformuleringen helder, eenduidig en passend zijn.

Monitoring en expertpoule speelden in de ontwikkelfase van de functionele kerndoelen ook een expliciete rol in het versterken van de doelformuleringen. Het programmamteam keek als verantwoordelijk opdrachtgever mee bij de conceptversies en gaf, vanuit een overkoepelend perspectief, feedback op basis van de uitkomsten van de monitoring.

De SLO-curriculumexperts gebruikten de totale opbrengst van de monitoring en het programmamteam om de kwaliteitscriteria en de uiteindelijke opbrengsten aan te scherpen. Alle input is ook schriftelijk beschikbaar gesteld in de vorm van een monitorrapportage. Deze is gebruikt bij het doorontwikkelen van de karakteristiek, het raamwerk en de functionele kerndoelen.

1.3.5 Fase van beproeven

In de werkopdracht is vastgelegd dat de voorstellen voor de initiële kerndoelen die de expertgroep (v)so oplevert (mei 2025) worden beproefd in de onderwijspraktijk. SLO heeft hiervoor de fase van beproeven ingericht. Deze fase is uitgevoerd in mei 2025.

Het primaire doel van de fase van beproeven was het toetsen van de (verwachte) bruikbaarheid van de initiële kerndoelen voor scholen en leraren. Daarnaast was het van belang om zicht te krijgen op de waardering voor de inhoud, de verwachte impact en de behoeften van scholen bij de implementatie. In deze paragraaf beschrijven we kort de fase van beproeven.

Landelijke bijeenkomst en praktijkopdracht voor scholen

Om zo veel mogelijk scholen en leraren in het hele land te bereiken is gekozen voor het organiseren van een landelijke bijeenkomst op 27 mei 2025, waaraan in totaal 58 leraren en interne begeleiders deelnamen. De werving voor de bijeenkomst was gericht op twee vertegenwoordigers van scholen: voor burgerschap en voor digitale geletterdheid. Scholen konden op basis daarvan zelf bepalen wie zij afvaardigden.

Op de landelijke bijeenkomst kregen de scholen een programma aangeboden dat enerzijds gericht was op het informeren over de nieuwe kerndoelen en

anderzijds in het teken stond van het ophalen van feedback. De bijeenkomst was opgebouwd volgens de drieslag *verkennen*, *verdiepen* en *waarderen*.

- In het onderdeel *verkennen* speelden de deelnemers een 'kerndoelenkaartspel' waarbij ze in gesprek gingen over de vraag of ze de inhouden van de nieuwe kerndoelen al in hun huidige lespraktijk terugzagen, of ze het belang van nieuwe inhouden onderschreven en welke uitdagingen ze zagen bij het vormgeven van hun schoolcurriculum met deze kerndoelen.
- Het onderdeel *verdiepen* was gericht op het doordenken van de betekenis van de nieuwe functionele kerndoelen voor de dagelijkse onderwijspraktijk.
- Tijdens het onderdeel *waarderen* konden de deelnemers hun eerste reactie geven door een online vragenlijst in te vullen.

De deelnemers aan de landelijke bijeenkomst kregen vervolgens de praktijkopdracht om dezelfde drieslag als kartrekker ook met collega's op hun eigen school te doorlopen. Scholenteams hebben vervolgens het kerndoelkaartenspel gespeeld en na afloop van de teambijeenkomst een online vragenlijst ingevuld. Zo hebben we tijdens de landelijke bijeenkomst feedback opgehaald en vond een tweede meting plaats bij de scholenteams.

De feedback die tijdens de fase van beproeven is opgehaald, is door SLO verwerkt, geanalyseerd en zorgvuldig gewogen. Hierbij zijn de uitkomsten van de fase van beproeven van de kerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so ook meegenomen. Op basis van de uitkomsten van deze analyse zijn voorstellen waar nodig aangepast of verhelderd. De afwegingen en beoogde aanpassingen zijn gedeeld en besproken met de expertgroep (v)so en vaksectie burgerschap.

De belangrijkste feedback uit de fase van beproeven is dat een ruime meerderheid van de respondenten uit het so en vso positief was over de initiële kerndoelen. Ze vonden de inhouden waardevol en bruikbaar en gaven aan dat deze helpen om richting te geven aan het burgerschapsonderwijs en houvast bieden bij de inrichting ervan.

De respondenten waren het meest enthousiast over de initiële kerndoelen rond sociale identiteit en diversiteit in de samenleving. Ze gaven aan dat met name het doel over sociale identiteit heel passend is bij de doelgroep van de functionele kerndoelen en het als aanbodsdoel goed past bij de verantwoordelijkheid van de school.

Ze begrijpen de bedoeling van het nieuwe leergebied en verwachten dat hun leerlingen in staat zijn om naar de functionele kerndoelen toe te werken. Daarbij

gaat het met name over relevantie en haalbaarheid voor leerlingen in de leerroutes 2-5 van het Landelijk Doelgroepenmodel (Sectorraad GO, 2021).

Over de haalbaarheid van de doelen voor leerlingen in de leerroutes 1-2 werd door de respondenten gezegd dat deze kerndoelen voor hen te ambitieus zullen zijn. Dat is een juiste constatering, maar daarvoor, zoals hierboven beschreven, is deze set kerndoelen ook niet bedoeld.

Een andere overkoepelende opmerking is dat de respondenten hebben aangegeven dat het lezen van een uitleg over de betekenis van het type kerndoelen (aanbod/beheersing/ervaring) leidt tot een beter begrip van de kerndoelen zelf. Ook het per kerndoel zichtbaar maken tot welk type kerndoel het behoort, kan leiden tot beter begrip. Hierin zien wij een uitdaging vanwege het feit dat dergelijke omschrijvingen niet in de wet kunnen worden opgenomen.

De paragrafen 2.3 en 2.4 gaan dieper in op de keuzes in raamwerk en functionele kerndoelen.

Expertgroep (v)so

In september 2025 vond een laatste sessie plaats met de expertgroep (v)so, waarin hun expertise werd geraadpleegd over de aanpassingen die zijn gedaan op basis van de fase van beproeven, de kerndoelen burgerschap po, onderbouw vo en (v)so en de aanvullende opdracht voor het clusteren van de kerndoelen. Tijdens deze bijeenkomst gaven ze aan erg tevreden te zijn over het resultaat en konden ze zich vinden in de aanpassingen. Er zijn naar aanleiding van deze sessie geen wijzigingen in het raamwerk en de functionele kerndoelen aangebracht. De begrippenlijst is wel aangepast, met als doel om de beschrijvingen beter af te stemmen op andere leergebieden.

1.3.6 Nadere afstemming met de actualisatie kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so burgerschap

Parallel aan de ontwikkelfase en de fase van beproeven van de functionele kerndoelen burgerschap liep het traject rondom de afronding van de definitieve conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so.

Na het opleveren van de conceptkerndoelen voor burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so heeft er regelmatig overleg plaatsgevonden met het ministerie van OCW en de Inspectie van het Onderwijs over de verhouding tussen de wet Burgerschap en de kerndoelen burgerschap, over de juridische aard van de formulering en of de kerndoelen ook zo geformuleerd zijn dat er passend toezicht mogelijk is. Dit is vooral belangrijk omdat burgerschap een

nieuw, complex en gevoelig leergebied is. Dit heeft geleid tot aanwijzingen van OCW, die opgesteld zijn in een [addendum](#) (SLO, 2024). Hierdoor is er een aantal nieuwe inzichten naar voren gekomen die vervolgens hebben geleid tot aanpassingen in het raamwerk en de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so. Deze aanpassingen zijn als overwegingen meegenomen bij het aanpassen van het raamwerk en de functionele kerndoelen, om daarmee de consistentie in architectuur en inhoudelijke keuzes te waarborgen.

1.3.7 Leerlingbetrokkenheid

De stem van de leerling is van belang voor de functionele kerndoelen. Om die stem een goede plaats te geven in het proces, heeft SLO een leerlingenparticipatiesessie georganiseerd: een gezamenlijke sessie die plaatsvond bij SLO en drie sessies op so/vso-scholen.

Aan de gezamenlijke sessie namen drie vso-scholen deel met leerlingen die uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt. Ze konden hierbij hun ideeën en ervaringen uiten over de relevantie van burgerschap. In de voorbereiding en uitvoering is samengewerkt met [Stichting Stem van de vso-leerling](#). De leerlingenparticipatiesessie vond plaats met zeven vso-leerlingen. Dit waren voornamelijk leerlingen die op hun eigen school ook de leerlingenraad vertegenwoordigen. De volgende vso-scholen waren betrokken:

- Ariane de Ranitz, Utrecht
- Beekdal VSO, Amersfoort
- Mytyschool De Brug, Rotterdam

Drie leden van de expertgroep (v)so hebben op hun eigen school een leerlingensessie georganiseerd. Ze hebben daarbij dezelfde systematiek gehanteerd als tijdens de gezamenlijke SLO-sessie. Ook deze input is meegenomen in de aanpassingen van de functionele kerndoelen. Het gaat om de volgende scholen:

- Tyltylcentrum De Witte Vogel, Den Haag
- Emiliusschool, Son en Breugel
- Heuvelrugcollege, Driebergen

De reacties van de leerlingen zijn door de betrokken expertgroepleden gerapporteerd aan de andere leden van de expertgroep (v)so burgerschap. De opgehaalde inzichten en perspectieven van de leerlingen dienden als input en validering en zijn meegenomen tijdens het ontwikkelproces.

Een belangrijke opbrengst was de wens van leerlingen om voldoende aandacht te besteden aan diversiteit in termen van overeenkomsten en verschillen (ook in die volgorde). De leerlingen gaven aan dat ze allemaal divers zijn en vroegen

zich waarom er zoveel aandacht is voor verschillen. Hierdoor is in de functionele kerndoelen een wijziging in de formuleringen aangebracht door in een uitwerking eerst de overeenkomsten te benoemen en daarna pas de verschillen. Onderwerpen als inspraak, samen beslissen en grenzen aangeven werden door de leerlingen als heel belangrijke inhoudelijke thema's voor burgerschapsonderwijs gezien. Deze thema's komen ook terug in de uitwerkingen.

1.4 Herziene versie 2025

1.4.1 Aanvullende opdracht

Op 16 oktober 2024 debatteerde de Vaste Kamercommissie voor Onderwijs over het curriculum. Het Regeerakkoord (Kabinet Schoof) speelde een belangrijke rol in dit debat. Hierin staat dat de curriculumherziening door moet gaan, maar dat het aantal kerndoelen fors moet verminderen. Ondanks vele vragen en reacties vanuit het veld hield het Kabinet vast aan het besluit om concrete invulling te geven aan het hoofdlijnenakkoord. Op 26 november 2024 werd [een motie](#) ingediend, die met een meerderheid is aangenomen. Het ministerie van OCW heeft SLO vervolgens in november 2024 een [aanvullende opdracht](#) gegeven.

De aanvullende opdracht van OCW is verwerkt in de functionele kerndoelen (definitief concept, versie november 2025). Bij het formuleren en herordenen van de functionele kerndoelen keken we ook naar het bevorderen van samenhang en het voorkomen van redundantie, om de overladenheid binnen het beoogde curriculum terug te dringen. Door de functionele kerndoelen in samenhang te presenteren en te kijken naar overlap, is het totaal aantal kerndoelen gereduceerd. In deze paragraaf lichten we de wijzigingen toe.

Een nieuwe formulering van functionele kerndoelen

In de functionele initiële kerndoelen (versie mei 2025) zijn de leergebieden onderverdeeld in domeinen met bijbehorende kerndoelen. De kerndoelen zijn concreter geformuleerd dan voorheen, wat heeft geleid tot een toename in aantal. In de aanvullende opdracht is gesteld dat het aantal kerndoelen moet verminderen. Daarom hebben we de initiële kerndoelen binnen een leergebied geclusterd. Elk cluster heeft een overkoepelende kernzin gekregen met daaronder een tot maximaal vier initiële kerndoelen als uitwerking. Dit geheel wordt wettelijk verankerd, zodat de gewenste concrete formulering van de functionele kerndoelen blijft bestaan.

Bij het formuleren en herordenen van de functionele kerndoelen keken we ook naar het bevorderen van samenhang en het voorkomen van redundantie, om de overladenheid binnen het beoogde curriculum terug te dringen.

1.4.2 Algemene uitgangspunten clustering functionele kerndoelen burgerschap

De functionele initiële kerndoelen burgerschap zijn conform de aanvullende opdracht van OCW geclusterd tot een kleiner aantal doelen. Voor zowel so als vso waren initieel vijf conceptkerndoelen geformuleerd. Het doel van het clusteren van de kerndoelen was een duidelijkere focus te laten zien, met behoud van de door het onderwijsveld gewenste concrete formulering van de doelzinnen en de uitwerkingen. Conform deze opdracht zijn de initiële kerndoelen – na het verwerken van de feedback uit de fase van beproeven – geclusterd en daarmee teruggebracht tot drie functionele kerndoelen voor so en drie voor vso.

Bij het clusteren zijn de volgende uitgangspunten gehanteerd:

- De clustering is gebaseerd op thematische en inhoudelijke samenhang van de initiële functionele kerndoelen. Hiervoor is sterk gekeken naar de clustering van de kerndoelen voor po, vo en v(s)o.
- Bij de clustering is de door het onderwijsveld gewenste concrete formulering van de doelzinnen en de uitwerkingen behouden.
- De clusters zijn samengesteld met de initiële functionele kerndoelen uit hetzelfde domein, zodat de domeinindeling zoveel mogelijk gehandhaafd blijft.
- De clustering is afgestemd met andere lopende curriculumtrajecten.
- De clustering is afgestemd met andere leergebieden voor consistentie en samenhang. Dit draagt bij aan een eenduidige terminologie binnen het curriculum.

Met het oog op draagvlak is waar nodig rekening gehouden met eerder gegeven feedback vanuit de expertgroep (v)so en de onderwijspraktijk.

1.4.3 Overwegingen bij indeling clusters

In deze paragraaf zijn korte toelichtingen opgenomen die een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van de functionele kerndoelen. In hoofdstuk 2 worden de inhoudelijke toelichtingen op de kerndoelen onderbouwd, maar om de opbouw en de nummering van de kerndoelen te begrijpen, lichten we allereerst de clusters van kerndoelen toe.

De namen die voor de clusters/domeinen zijn gekozen – jezelf en de ander, samenleven in een democratische rechtsstaat en vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid – weerspiegelen de inhoudelijke focus van de kernzinnen en de bijbehorende doelzinnen en uitwerkingen.

Domein: Jezelf en de ander

Kerdoel 15 | *De school stimuleert de sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen.*

Het eerste cluster bevat een kerndoel over jezelf en de ander en bestaat uit twee doelzinnen met uitwerkingen. Het gaat erom dat de school bijdraagt aan de sociale identiteit van leerlingen (15A). Daarnaast dient de school een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving te stimuleren (15B). Dit cluster is gebaseerd op de initiële kerndoelen over sociale identiteit en diverse samenleving.

Het besluit om deze twee doelzinnen samen onder een domein te plaatsen, is ingegeven door de overweging dat het ontwikkelen van jezelf, in interactie met de ander (doelzin 15A), je helpt om daarna te leren nadenken over het omgaan met de ander in de diverse samenleving (doelzin 15B). De tweede doelzin bouwt daarmee voort op de eerste doelzin. Daarmee vormen ze voor deze doelgroepen een gezamenlijke basis voor het domein samenleven in een democratische rechtsstaat. Beide doelzinnen zijn als aanbodsdoel geformuleerd en zijn daarmee een verantwoordelijkheid van de school.

Domein: Samenleven in een democratische rechtsstaat

Kerdoel 16 | *De leerling doet ervaringen op met samenleven in een democratische rechtsstaat.*

Het tweede cluster bevat het kerndoel over samenleven in een democratische rechtsstaat en bestaat uit een doelzin met uitwerkingen. Het gaat hierbij om het verkennen van het belang van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (16A). Dit cluster is gebaseerd op het initiële domein samenleving en democratie, en op het initiële kerndoel over democratische basiswaarden.

Domein: Vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

Kerdoel 17 | *De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.*

Het laatste cluster bevat het kerndoel over democratische en maatschappelijke betrokkenheid en twee doelzinnen met uitwerkingen. Doelzin 17A gaat over het verkennen van mogelijkheden om democratisch te handelen. Doelzin 17B gaat over het verkennen van mogelijkheden om betrokken te zijn bij de samenleving. Dit cluster is gebaseerd op het initiële domein samenleving en democratie en op de twee initiële kerndoelen over democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

1.4.4 Beschouwing op aanpassingen versie 2025

De clustering van de functionele kerndoelen burgerschap is zorgvuldig afgewogen op basis van inhoud. Door de kerndoelen in samenhang te

presenteren en te kijken naar overlap is het totaal aantal kerndoelen gereduceerd. Wij zijn ervan overtuigd dat deze kerndoelen een solide basis vormen voor de verdere verankering in wet- en regelgeving.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk lichten we de inhoudelijke keuzes toe die ten grondslag liggen aan de sets functionele kerndoelen. De toelichting is opgezet op basis van de drie onderdelen waaruit de sets bestaan: de karakteristiek, het raamwerk en de functionele kerndoelen. Per onderdeel leggen we de functie en kenmerken uit. Daarna lichten we de keuzes toe, de belangrijkste discussies, hoe is omgegaan met feedback en welke bronnen daarbij betrokken zijn. We betrekken daarbij ook kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van het ministerie van OCW.

2.1 Specifieke uitdagingen actualisatie functionele kerndoelen burgerschap

Sinds 2006 zijn scholen verplicht om burgerschapsonderwijs aan te bieden en sinds 1 augustus 2021 is de wettelijke verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs van kracht. Over het algemeen hebben scholen, ook (v)so-scholen, in de afgelopen jaren ervaringen en inzichten opgedaan over hoe ze burgerschap aanbieden. Toch is er nog weinig zicht op het uitgevoerde curriculum en de kwaliteit en het effect van het huidige burgerschapsonderwijs is nog niet toereikend (Inspectie van het Onderwijs, 2022b).

De aangescherpte wet van augustus 2021 geeft richting aan de school, maar doordat er eigenlijk geen sprake is van een vastomlijnd beoogd curriculum (burgerschapsonderwijs kende geen eigen kerndoelen), is er op veel scholen onduidelijkheid over de inhoudelijke eisen. Deze ontwikkelingen maken het essentieel om burgerschap expliciet te verweven in het curriculum en kerndoelen voor het funderend onderwijs te formuleren.

De Startnotitie kerndoelen burgerschap (Kampman et al., 2022) beschrijft curriculaire en inhoudelijke uitdagingen om de kerndoelen burgerschap in een breed curriculum te plaatsen, bijvoorbeeld samenhang met andere leergebieden, verschillen tussen leerlingen en meetbaarheid van burgerschap.

Daarnaast beschrijft de trendanalyse (Kastelein, Van der Laan & Verbruggen, 2021) uitdagingen of ontwerpprincipes die voor het onderwijs aan so- en vso-leerlingen gelden. Juist leerlingen in het so zml/mb en leerlingen in het vso met uitstroomprofiel dagbesteding of arbeidsmarkt hebben een specifieke onderwijsbehoefte, die ook een duidelijke weerslag moet krijgen op het aangeboden curriculum.

Hieronder beschrijven we welke ontwikkelingen en uitdagingen een rol hebben gespeeld bij het ontwikkelen van functionele kerndoelen voor het leergebied burgerschap.

Beweging naar inclusiever onderwijs

Leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften volgen onderwijs op scholen voor (v)so, maar ook op scholen voor po en vo. In de beweging naar inclusiever onderwijs zijn allerlei varianten van samenwerkingen tussen verschillende scholen mogelijk en vinden individuele leerlingen een eigen plek binnen het onderwijs (Ministerie van OCW, 2023). Leraren kunnen leerlingen in de klas hebben bij wie verschillende sets kerndoelen passen. Een aanvullende uitdaging bij het actualiseren van functionele kerndoelen is dat ze ook moeten aansluiten bij de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so, en vice versa. Een betere aansluiting, maar ook een vergelijkbare structuur, maken het voor leraren beter mogelijk om de sets tegelijk en naast elkaar te hanteren.

Er zijn op dit moment vijf sets kerndoelen voor het so en vso. Een van de doelstellingen van de actualisatie is om het aantal sets te verminderen. Dit is in deze actualisatie gedaan door het so samen te voegen met het po, waarbij het gaat om 'normaal tot moeilijk lerende leerlingen'. Voor het vso gaat het om de leerlingen met uitstroomprofiel vervolgonderwijs, die samengevoegd zijn met de onderbouw vo. Een klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften heeft tijdens het ontwikkelproces hierbij meegekeken.

De drie sets functionele kerndoelen voor het so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt kennen een eigen inhoudelijke uitwerking, maar sluiten in opzet en gehanteerde begrippen zoveel mogelijk aan bij de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so, zodat er eenheid is in de kerndoelen voor leerlingen in de leeftijd van 4 tot 20 jaar.

Focus op zelfredzaamheid en praktische bruikbaarheid

Functionele kerndoelen zijn erop gericht leerlingen die vaardigheden, kennis, inzichten en ervaringen te laten opdoen die hun zelfredzaamheid bevorderen. Het onderwijs streeft ernaar deze leerlingen vaardigheden te leren waarmee ze zich zo zelfstandig mogelijk kunnen redden op verschillende gebieden. Ze leren doorgaans het meest wanneer het leren gericht is op praktische bruikbaarheid. Het leren vindt plaats in voor hen alledaagse situaties en praktische contexten.

Hierbij moet je altijd rekening houden met de zintuiglijke mogelijkheden van de leerlingen en de toegankelijkheid van het leergebied voor de leerlingen. Daarnaast wordt de wereld steeds complexer en neemt de hoeveelheid (digitale)

informatie die burgers iedere dag moeten verwerken toe. Ook leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften moeten leren hiermee om te gaan.

Burgerschap beschreven als nieuw leergebied

Hoewel scholen al wel verplicht zijn burgerschapsonderwijs aan te bieden, bestaan er nog geen kerndoelen voor burgerschap. De huidige sets kerndoelen voor so en vso (Ministerie van OCW, 2010, 2014) bevatten een aantal kerndoelen die een expliciete relatie vertonen met burgerschap; denk aan 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' (OJW) en 'Oriëntatie op mens en wereld' (OMW). Het zijn kerndoelen die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en diverse samenleving (Van der Laan et al., 2021).

Ook voor het so en vso is er aandacht voor burgerschapsvaardigheden, die terugkomen in de leergebiedoverstijgende kerndoelen voor het so zml/mg (2010) en voor het vso (2014); deze elementen zijn gericht op het 'omgaan met elkaar' en het 'leren functioneren in sociale situaties'. Deze inhouden zijn meegenomen in het ontwikkelen van functionele kerndoelen burgerschap.

De set leergebiedoverstijgende kerndoelen wordt ook geactualiseerd in een apart traject, omdat het hier gaat om leervoorwaardelijke inhouden die deze leerlingen nodig hebben om te kunnen werken aan brede (persoons)vorming.

Vanuit deze beginsituatie zijn SLO-curriculumexperts met de expertgroep (v)so burgerschap (bestaande uit leraren en experts) aan de slag gegaan met het ontwikkelen van de functionele kerndoelen burgerschap.

2.2 Toelichting op de karakteristiek

In de karakteristiek voor burgerschap wordt de meest recente visie op het leergebied beschreven.

Aan de totstandkoming van de karakteristiek burgerschap ligt een inventarisatie van belangrijke inhouden en kwesties ten grondslag. De expertgroep (v)so burgerschap heeft een lijst met mogelijke thema's voor de karakteristiek voorgelegd gekregen, die zij op hun beurt hebben voorgelegd aan hun netwerken/collega's. Deze thema's waren zowel doelgroepspecifieke thema's (denk aan zelfredzaamheid en identiteit gebaseerd op karakteristieken van de huidige kerndoelen so en vso), alsook leergebiedspecifieke thema's zoals democratie, moreel oordelen, kritisch denken en handelingsperspectief. Genoemde thema's waren gebaseerd op de karakteristiek van de conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so.

Het doel was om tot een lijst te komen met voor de doelgroep relevante en haalbare burgerschapsthema's, die als input dienen voor het beschrijven van de karakteristiek. Uit de inventarisatie kwam naar voren dat de expertgroep (v)so de thema's identiteit, diversiteit en democratische basiswaarden belangrijk vindt voor hun leerlingen.

Met name het thema *identiteit* scoorde hoog en dat heeft geresulteerd in een eigen doelzin met uitwerkingen. Hierbij draait het dus om het ontwikkelen van vaardigheden die betrekking hebben op het leren over jezelf in interactie met de ander (sociale identiteit). Het gaat niet om het leren van intrapersonlijke competenties (besef van jezelf, zelfmanagement), maar wel om de interpersoonlijke aspecten van identiteit, het besef van de ander, het hanteren van relaties en het maken van keuzes (Nieuwelink, 2021).

Diversiteit scoorde ook hoog, want het is voor deze leerlingen belangrijk om te leren omgaan met overeenkomsten en verschillen en om te oefenen met het kijken vanuit diverse perspectieven.

Identiteit en diversiteit zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en vormen een gezamenlijke basis voor het ontwikkelen van inzicht in democratische rechtsstaat en de basiswaarden. In het raamwerk van po, onderbouw vo en (v)so is terug te zien dat identiteit is uitgewerkt als onderdeel bij het kerndoel diversiteit. Vanuit het belang voor deze doelgroep is ervoor gekozen om het aspect rondom identiteit uit het kerndoel diversiteit weg te halen en er voor de functionele kerndoelen een eigenstandig kerndoel van te maken. Het kerndoel diversiteit blijft, in aangepaste vorm, voor de functionele kerndoelen gehandhaafd.

Het belang van democratische basiswaarden wordt onderschreven, maar zal voor deze doelgroep wel moeten worden aangeboden op een basaal niveau. Het vraagt om inzicht in wat voor deze doelgroep een uitdaging is.

De door de expertgroep (v)so gekozen thema's hebben een duidelijke plek gekregen in de nieuw geschreven karakteristiek en/of in de functionele kerndoelen. Voor zowel het vaststellen van de thema's als het schrijven van deze karakteristiek zijn de volgende bronnen geraadpleegd en geanalyseerd:

- Karakteristiek kerndoelen burgerschap po, onderbouw vo en (v)so (SLO, 2024)
- Startnotitie kerndoelen Burgerschap (Kampman et al., 2022);
- Curriculum.nu (2019)
- Trendanalyse (v)so (Kastelein et al., 2021)
- Trendanalyse burgerschap (Van der Laan & Lodeweges, 2021)

2.2.1 Doeldomeinen

Het funderend onderwijs beoogt een breed onderwijsaanbod voor alle leerlingen. Dat brede aanbod wordt onder andere geborgd door aandacht voor de drie doeldomeinen van onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming (Ağirdağ et al., 2021). In de karakteristiek is beschreven hoe het leergebied burgerschap bijdraagt aan die doeldomeinen, zoals beschreven in de rationale van het funderend onderwijs (Ministerie van OCW, 2021).

Het is belangrijk om te realiseren dat kerndoelen vaak bijdragen aan meerdere doeldomeinen en dat de doeldomeinen ook niet helemaal te scheiden zijn. Dit geldt ook voor het leergebied burgerschap. Een betere vaardigheid in burgerschap draagt tegelijkertijd bij aan de kwalificatie, de socialisatie en de persoonsvorming van leerlingen.

In de functionele kerndoelen burgerschap komen de verschillende functies van de doeldomeinen in een doordachte balans tot hun recht, waarbij het gaat om toekomstbestendig leren in het kader van zelfredzaamheid. Het gaat bij elk van de drie doeldomeinen om het verwerven van de vaardigheden die nodig zijn om als burger te functioneren en – indien mogelijk – een bijdrage te leveren aan een diverse en democratische samenleving.

Ten aanzien van **kwalificatie** stelt de rationale: *"Het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen te onderwijzen in basiskennis en -vaardigheden, waarmee alle leerlingen hun potentieel kunnen realiseren en die leerlingen nodig hebben voor toekomstige studies en de uitoefening van toekomstige beroepen."*

Burgerschap levert voor de diverse doelgroepen in het so en vso een bijdrage aan **kwalificatie**, waar het gaat om voor de doelgroep relevante democratische en maatschappelijke kennis en vaardigheden, waarmee leerlingen ervaringen opdoen en oefenen in dagelijkse situaties: thuis, op school en buiten school (dagbesteding, arbeidsmarkt). De functionele kerndoelen burgerschap zetten in op het verkennen, ervaren en toepassen van deze democratische en maatschappelijke kennis en vaardigheden. Het onderwijs voor zml/mb-leerlingen in het so en in het vso uitstroomprofiel dagbesteding en uitstroomprofiel arbeidsmarkt, streeft ernaar dat de leerlingen zoveel mogelijk van die ervaringen, vaardigheden en kennis meenemen naar de plek die ze later in hun leven vervullen.

Ten aanzien van **socialisatie** stelt de rationale: *"Het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen bekend te maken en te verbinden met culturen, tradities en praktijken in de samenleving, waaronder democratische normen en waarden."*

Burgerschap draagt bij aan **socialisatie** doordat leerlingen leren respectvol met elkaar om te gaan in een diverse samenleving en leren over democratische basiswaarden, gewoonten en gebruiken. Ze doen ook ervaringen op met verschillende vormen van democratische en maatschappelijke betrokkenheid. Door hen te laten oefenen met democratisch handelen, sociale interactie en het openstaan voor verschillende perspectieven, leren ze omgaan met diversiteit en maken ze deel uit van de school als democratische oefenplaats.

Ten aanzien van **persoonsvorming** stelt de rationale: *"Het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen ervaringen te bieden die aanzetten tot nadenken over henzelf als persoon in de wereld."*

Burgerschap draagt bij aan de **persoonsvorming** van leerlingen. Door de eigen identiteit te verkennen, leren leerlingen meer over hun eigen opvattingen, gedachten, gewoontes en gevoelens. Door dit bespreekbaar te maken in een groep, is er ook aandacht voor de overeenkomsten en verschillen hiertussen. Door daarnaast de diverse samenleving te verkennen, leren leerlingen hoe ze zich kunnen verhouden tot hun afkomst en hoe ze kunnen omgaan met verschillende groepen in de samenleving. Ze verkennen eigen waarden, grenzen en persoonlijke keuzes over hoe ze willen bijdragen aan de diverse en democratische samenleving, passend bij hun mogelijkheden.

2.2.2 Samenhang binnen het leergebied

Bij het leergebied burgerschap gaat het om een samenhangend geheel van ervaringen, vaardigheden en kennis binnen drie domeinen:

- jezelf en de ander;
- samenleven in een democratische rechtsstaat;
- vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Het domein jezelf en de ander beschrijft waarop het onderwijsaanbod van scholen gericht moet zijn om sociale en maatschappelijke competenties vorm te geven. Het gaat er hierbij om dat scholen bijdragen aan de sociale identiteit van leerlingen en ruimte bieden om leerlingen te laten oefenen en om zich te verhouden tot verschillende groepen in een diverse samenleving.

Binnen het domein samenleven in een democratische rechtsstaat verkennen leerlingen het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Hierbij ervaren zij dat basiswaarden een rol spelen in de samenleving en in hun eigen leven. Daarnaast doen ze ervaring op met respectvol communiceren, het voeren van dialogen, het omgaan met conflicten en het toepassen van gelijkwaardige behandeling. Dit

domein vormt het uitgangspunt van waaruit leerlingen verkennen hoe zij democratisch en maatschappelijk betrokken kunnen zijn.

Binnen het domein vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid verkennen leerlingen op welke manieren ze democratisch kunnen handelen en een bijdrage kunnen leveren aan de samenleving.

Bij het leergebied burgerschap gaat het om een samenhangend geheel van ervaringen, vaardigheden en kennis. Identiteit en diversiteit hangen met elkaar samen. Door de eigen identiteit te verkennen, leren leerlingen meer over hun eigen opvattingen, gedachten, gewoontes en gevoelens. Door dit bespreekbaar te maken in een groep, is er ook aandacht voor overeenkomsten en verschillen hiertussen (kerndoel 15A). Door daarnaast de diverse samenleving te verkennen, leren leerlingen hoe ze zich kunnen verhouden tot hun afkomst en hoe ze kunnen omgaan met verschillende groepen in de samenleving (kerndoel 15B). Ze verkennen eigen waarden, grenzen en persoonlijke keuzes en mogelijkheden voor democratische en maatschappelijke betrokkenheid (kerndoelen 17A en 17B). Waarbij het leren omgaan met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat het fundament is (kerndoel 16A).

In de karakteristiek is tevens de doorlopende lijn van het so naar het vso beschreven. Dit is gedaan door de verschillen tussen leerlingen in ontwikkeling te benadrukken en voor so te werken vanuit een basis aansluitend bij de eigen ontwikkeling. In het vso wordt deze basis uitgebreid door het onderhouden, verbreden en verdiepen van burgerschapskennis en -vaardigheden. Dit wordt uitgewerkt door aan te sluiten bij de contexten van toekomstperspectieven en de domeinen wonen, werken en vrije tijd. In het vso gaan leerlingen zich meer verdiepen in het bevorderen van inzichten en perspectieven rondom democratie en het bepalen van je eigen positie daarin.

2.2.3 Samenhang met andere leergebieden

In de karakteristiek wordt aan de hand van concrete voorbeelden de samenhang beschreven van burgerschap met de leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, digitale geletterdheid, mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur, bewegen en sport en praktijkvakken.

Bij Nederlands doen leerlingen ervaring op met respectvol communiceren. Rijke teksten kunnen worden benut om burgerschapsthema's te bespreken. Rekenen en wiskunde biedt vaardigheden die helpen om informatie te begrijpen en om na te denken over meningen en feiten bij maatschappelijke vraagstukken. Leerlingen leren bij digitale geletterdheid over de invloed van digitale technologie en media op henzelf en de samenleving, en leren ze hoe zij zelf

actief en verantwoord kunnen bijdragen aan de digitale samenleving. Verwante leergebieden, zoals mens en natuur, mens en maatschappij en kunst en cultuur, bieden inhoud over relevante thema's voor burgerschapsonderwijs, zoals diversiteit, besluitvorming en organisatie van de samenleving. Maatschappelijke vraagstukken worden in deze leergebieden vanuit verschillende perspectieven verkend. Bij bewegen en sport en kunst en cultuur worden burgerschapsvaardigheden toegepast in situaties rondom samenwerking, inspraak, omgaan met identiteit, culturele diversiteit en spel. Leerlingen leren bij praktijkvakken en tijdens stages om te oefenen met burgerschapsvaardigheden, bijvoorbeeld het omgaan met regels.

Bij leergebiedoverstijgende kerndoelen – dit worden de leervoorwaardelijke kerndoelen – ontwikkelen leerlingen vaardigheden om te leren omgaan met zichzelf en de ander. Bewustwording van de eigen identiteit is een voorwaarde om inzicht te krijgen in burgerschapsaspecten rondom democratie en diversiteit. De sociale en maatschappelijke competenties komen daarmee bij burgerschap aan bod, zoals omgangsvormen, samenwerken, elkaars gevoelens proberen te begrijpen, je kunnen verplaatsen in de ander en het vermogen om relaties aan te gaan. De individuele competenties komen aan bod bij sociaal-emotionele ontwikkeling. Dat zal een plek gaan krijgen bij de functionele kerndoelen mens en maatschappij en/of leervoorwaardelijke kerndoelen.

Er zijn verschillende manieren om kerndoelen burgerschap vorm, invulling en betekenis te geven binnen deze leergebieden. Het Model onderwijsaanbod (Bron, 2019) onderscheidt vier mogelijkheden waarbinnen je kerndoelen burgerschap kunt vormgeven:

- (praktijk)vakken of leergebieden
- vakoverstijgende aanpakken en projecten
- schoolomgeving: wijk en samenleving
- pedagogisch schoolklimaat

Figuur 1: Plaatsen voor burgerschap in het curriculum.

2.2.4 Burgerschap voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt

In de karakteristiek worden de beperkingen, uitdagingen en mogelijkheden van leerlingen beschreven die invloed kunnen hebben op het leren in het leergebied burgerschap. De expertgroep (v)so heeft ingebracht dat het hier vooral gaat om aansluiten bij hun zintuiglijke en communicatieve mogelijkheden en het rekening houden met de mate waarin zij zich kunnen verplaatsen in een ander. Het gaat daarbij ook om uitdagingen die ze kunnen ervaren bij het respectvol communiceren met anderen, en het verkennen van maatschappelijke thema's en vraagstukken.

2.3 Toelichting op het raamwerk

De functionele kerndoelen van het leergebied burgerschap zijn verdeeld over drie domeinen: jezelf en de ander, samenleven in een democratische rechtsstaat en vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

In deze paragraaf wordt toegelicht welke keuzes hieraan ten grondslag liggen.

Aansluiting bij raamwerk po, onderbouw vo en (v)so

Er is in het kader van inclusiever onderwijs bewust gekozen voor aansluiting bij het raamwerk van de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (SLO 2024, 2025). Dit om de doorlopende leerlijn in het leergebied burgerschap te waarborgen.

Het raamwerk voor de functionele kerndoelen burgerschap is dus nagenoeg gelijk aan het raamwerk voor po, onderbouw vo en (v)so. Beide raamwerken gaan uit van drie domeinen, waarvan twee domeinen gelijk zijn. Het gaat om de domeinen samenleven in een democratische rechtsstaat, die gevolgd wordt door het domein vormgeven aan een democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Eén domein is anders: het raamwerk voor functionele kerndoelen start met het domein jezelf en de ander en het raamwerk voor po, onderbouw vo en (v)so start met het domein democratische oefenplaats. In bijlage 2 zijn de verschillen en overeenkomsten overzichtelijk naast elkaar gezet.

Een overweging om het eerste domein in te vullen rondom jezelf en de ander, was dat het leren over jezelf en de ander en de bewustwording van de eigen (sociale) identiteit, voorwaarden zijn om inzicht te krijgen in burgerschapsaspecten rondom diversiteit en democratie. Dit domein draagt daarmee expliciet bij aan het ontwikkelen van zelfvertrouwen, zelfredzaamheid en inzicht in eigen kunnen. Dit zijn vaardigheden die voor de doelgroep niet

vanzelfsprekend voldoende ontwikkeld zijn, maar die wel essentieel zijn om burgerschapsvaardigheden rondom democratie en betrokkenheid bij de samenleving te begrijpen en daarmee te oefenen. Daarnaast is de doelzin over diversiteit ook onder dit domein geplaatst en niet, zoals bij de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so, onder het domein samenleven in een democratische rechtsstaat. Overwegingen daarbij waren dat zowel aanbodsdoel identiteit als aanbodsdoel diversiteit onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en ze voor deze doelgroep een gezamenlijke voorwaardelijke basis vormen voor het ontwikkelen van inzicht in de democratische rechtsstaat en de basiswaarden.

Domein A Jezelf en de ander

Binnen het domein jezelf en de ander gaat het om het bewust worden van de (sociale) identiteit, die mede gevormd wordt in interactie met de ander en de rol die leerlingen in de samenleving zullen gaan vervullen. De school biedt daarvoor een veilige omgeving, waarin leerlingen de mogelijkheid krijgen om sociale en maatschappelijke competenties te ontwikkelen waarmee ze zo zelfstandig mogelijke individuen kunnen worden in relatie tot hun plek in de samenleving. Het gaat erom dat ze zich oriënteren op wat hun waarden en grenzen zijn en hoe die kunnen overeenkomen of verschillen met die van anderen. Zo ervaren ze hoe ze zich vanuit hun eigen identiteit kunnen verhouden tot en zich verbonden voelen met verschillende groepen in de diverse samenleving (sociale cohesie). De school zorgt daarbij voor een omgeving die de respectvolle omgang van leerlingen met de diverse samenleving stimuleert. De school is een oefenplaats waarin ze leren over overeenkomende en verschillende perspectieven en hoe ze hier respectvol mee om kunnen gaan. Daarnaast stimuleert de school een omgeving waarin elke vorm van discriminatie wordt tegengegaan.

Domein B Samenleven in een democratische rechtsstaat

Binnen het tweede domein gaat het om het verkennen van het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat (vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit). Er is aandacht voor het belang van de Grondwet en kinder- en mensenrechten voor zichzelf en de samenleving. Leerlingen kunnen hiermee oefenen in alledaagse situaties en praktische contexten.

Domein C Vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

Binnen het derde domein verkennen leerlingen hoe ze, zelf of samen en passend bij hun mogelijkheden, wensen en behoeftes, democratisch kunnen handelen. Ze verkennen daarnaast hun mogelijkheden voor inspraak en besluitvorming en manieren om betrokken te kunnen zijn bij de samenleving. Ze leren nadenken over actuele en maatschappelijke thema's en ontdekken hoe ze een eigen

mening kunnen vormen en hoe ze hierover in gesprek kunnen gaan met anderen, met respect voor verschillende standpunten.

2.4 Toelichting op de functionele kerndoelen

De functionele kerndoelen burgerschap zijn op drie niveaus beschreven:

- voor leerlingen die zeer moeilijk leren en leerlingen met een meervoudige beperking;
- voor leerlingen die uitstromen naar dagbesteding;
- voor leerlingen die uitstromen naar arbeidsmarkt.

De functionele kerndoelen beschrijven voor so- en vso-scholen wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat leerlingen moeten kennen, kunnen en hebben ervaren. Functionele kerndoelen zijn de inhoudelijke doelstellingen voor het onderwijsprogramma en scholen moeten het onderwijs zo inrichten dat ze op een doelgerichte en samenhangende manier aan deze doelen werken. We hebben ervoor gekozen om de functionele kerndoelen te beschrijven vanuit hoge verwachtingen. Ze zijn het uitgangspunt voor het inrichten van het onderwijsprogramma, maar gelden als 'na te streven inhoudelijke doelstellingen', waarbij het aan de school is om te beoordelen welk doel passend, haalbaar en uitdagend genoeg is voor een leerling.

Kerndoelen zijn de inhoudelijke doelstellingen voor het onderwijsprogramma en scholen moeten het onderwijs zo inrichten dat ze op een doelgerichte en samenhangende manier aan deze doelen werken. Er is echter geen verplichting om alle kerndoelen op leerlingniveau te behalen. Het kan namelijk zijn dat een leerling niet alle kerndoelen behaalt. In zulke gevallen kan de school afwijken van de kerndoelen. Dit moet worden vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief (OPP) van de leerling, voor wie vervangende doelen worden opgesteld.

De functionele kerndoelen kunnen worden opgevat als streefdoelen:

- geformuleerd vanuit hoge verwachtingen;
- zo geformuleerd dat ze door de leraar als passend worden ervaren;
- geformuleerd vanuit het idee dat niet alle functionele kerndoelen (waar het gaat over beheersingsdoelen en ervaringsdoelen) door iedere leerling moeten worden behaald.

2.4.1 Keuzes in inhoud en opbouw

Om te komen tot de sets functionele kerndoelen zijn allereerst vakinhoudelijke keuzes gemaakt: welke inhouden vormen de kern van het leergebied en moeten een plek krijgen in de functionele kerndoelen?

Bij formulering van de functionele kerndoelen zijn deze bronnen op de volgende manier gebruikt:

- integraal overnemen van domeinen en doelen;
- weglaten van (onderdelen van) doelen die niet passend zijn voor de doelgroep;
- verder of anders uitwerken van doelen, zodat ze bij de doelgroepen passen;
- aanpassen van formuleringen, zodat deze beter aansluiten op de doelgroepen;
- waar nodig toevoegen van nieuwe inhoud.

De leden van de expertgroep (v)so hebben meegedacht over bovenstaande punten en hebben hierbij hun netwerk geraadpleegd. Ten aanzien van de conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so gaven de leden van de expertgroep (v)so per kerndoel aan in hoeverre ze dit relevant en/of haalbaar vonden voor hun leerlingen. Dit deden ze op het niveau van het raamwerk. Ze gaven per kerndoel aan 'niet passend/relevant/haalbaar', 'moet blijven' of 'twijfel'. Deze keuzes, in combinatie met hun toelichting, leidden tot een eerste keuze van passende en haalbare functionele kerndoelen op het niveau van het raamwerk. De keuzes zijn ook voorgelegd aan curriculumexperts burgerschap bij SLO, zodat het geheel aan domeinen, doelen en verdere uitwerkingen en formuleringen ook vakinhoudelijk een geheel vormt.

Toelichting op keuzes in functionele kerndoelen

Hieronder lees je een korte toelichting op de besproken thema's en kwesties en op de gemaakte keuzes in de functionele kerndoelen burgerschap.

Kerndoel 15 | *De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen.*

Bij kerndoel 15 gaat het om het stimuleren van de sociale en maatschappelijke competenties bij leerlingen. De school is hier verantwoordelijk voor en biedt, in aansluiting op de wettelijk burgerschapsopdracht, een veilige omgeving waarin leerlingen de mogelijkheid krijgen om deze competenties te ontwikkelen waarmee ze zo zelfstandig mogelijke individuen kunnen worden in relatie tot hun plek in de samenleving.

Dit kerndoel heeft zich vertaald in twee doelzinnen met uitwerkingen over sociale identiteit (kerndoel 15A) en diversiteit in de samenleving (kerndoel 15B).

Kerndoel 15A raakt aan het stimuleren van de sociale competentie van leerlingen, doordat het ingaat op het bewust worden van de (sociale) identiteit, die mede gevormd wordt in interactie met de ander. Bij kerndoel 15B ligt het

accent op de maatschappelijke competentie, waarbij de school een omgeving biedt waar leerlingen leren nadenken over een respectvolle omgang met overeenkomende en verschillende opvattingen.

Beide doelzinnen zijn aanbodsdoelen. De reden dat hiervoor is gekozen is dat de school op deze manier verantwoordelijk wordt gemaakt om hier aanbod voor te generen, maar niet verantwoordelijk kan worden gesteld voor de uitkomst per leerling. De twee aanbodsdoelzinnen hangen inhoudelijk nauw met elkaar samen en bouwen op elkaar voort.

Kerdoel 15A *Sociale identiteit*

Binnen het domein jezelf en de ander biedt de school een veilige omgeving, waarin leerlingen ontdekken wie ze zijn (sociale identiteit) en hoe ze zich kunnen verhouden tot en zich verbonden voelen met verschillende groepen in de samenleving (sociale cohesie). Het gaat om een omgeving waarin er aandacht is voor het bespreken van je identiteit en hoe die kan overeenkomen en verschillen met die van andere leerlingen. Bij de totstandkoming van dit kerndoel is de rol van de expertgroep (v)so heel belangrijk geweest. Zij hebben aangegeven dat voor deze doelgroepen het ontwikkelen van de identiteit belangrijk is als voorwaarde voor het leren over democratie en het verkrijgen van inzichten over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Daarom is er besloten om een kerndoel over (sociale) identiteit op te nemen, om daarmee recht te doen aan de doelgroep. In de fase van beproeven werd bevestigd dat dit kerndoel een eigen uitwerking behoeft, waardoor sociale identiteit extra aandacht krijgt. Dit is anders dan bij de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so. Zij hanteren 'identiteit' als onderdeel bij hun doelzinitwerking over de diversiteit in de samenleving.

Kerdoel 15B *Diversiteit in de samenleving*

Bij dit functionele kerndoel gaat het erom dat de school zorgt voor een omgeving die de respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving stimuleert. De school is een oefenplaats waarin leerlingen overeenkomsten en verschillen ontdekken. Ook stimuleert de school een omgeving waarin elke vorm van discriminatie wordt tegengegaan. Bij dit kerndoel is de inbreng van de expertgroep (v)so belangrijk geweest. Het ging met name om het bepalen van het type doel: aanbodsdoel of ervaringsdoel. Deze vraag is ook voorgelegd aan de deelnemers van de fase van beproeven. Net als de expertgroep gaven ook zij de voorkeur aan een aanbodsdoel, omdat het passender is bij de verscheidenheid van ontwikkelingsmogelijkheden binnen de doelgroepen die gebruik maken van de functionele kerndoelen. Het gaat daarmee niet zozeer om de inspanning van leerlingen, maar het is een verantwoordelijkheid van de school om een omgeving te bieden (een

democratische oefenplaats) waar leerlingen over identiteit en diversiteit leren en daarover leren na te denken. De doelzin past goed bij het stimuleren van sociale en maatschappelijke competenties en is daarmee onderdeel van jezelf en de ander, samen met de doelzin over identiteit. Zie 2.3 voor een toelichting.

De set kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so kent ook een doelzin over diversiteit in de samenleving. Daar is deze uitwerking ondergebracht bij een ander domein, te weten samenleven in een democratische rechtsstaat.

Kerndoel 16 | *De leerling doet ervaringen op met samenleven in een democratische rechtsstaat.*

Bij kerndoel 16 gaat het om het opdoen van ervaringen met samenleven in een democratische rechtsstaat. Het fundament daarvoor ligt in de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verwoord in de wettelijke burgerschapsopdracht.

Dit kerndoel heeft zich vertaald in een doelzin over het verkennen van het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat (kerndoel 16A).

Kerndoel 16A *Basiswaarden van de democratische rechtsstaat*

Bij dit kerndoel gaat het erom dat leerlingen over basiswaarden van de democratische rechtsstaat leren door ermee te oefenen in alledaagse situaties en praktische contexten. Bij dit doel wordt er ook aandacht gegeven aan het belang van de grondwet en kinder- en mensenrechten ter bescherming van de basiswaarden. Binnen de expertgroep (v)so is gesproken over het formuleren van dit doel als beheersingsdoel, omdat er aspecten van kennis in kunnen zitten. Ze twijfelden aan de haalbaarheid van zo'n beheersingsdoel voor deze doelgroepen. Ook de deelnemers aan de fase van beproeven onderstreepten dit. Daarom is gekozen voor een ervaringsdoel, zodat het past bij de ontwikkeling en mogelijkheden van de doelgroepen. Uit de fase van beproeven kwam naar voren dat dit doel te 'hoog over' was geformuleerd en dat de suggesties ten aanzien van 'Te denken valt aan' nodig zijn om het kerndoel te vertalen naar de lespraktijk. De 'Te denken valt aan' rondom vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit zijn daarom, met name voor het vso, aangescherpt.

Kerndoel 17 | *De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.*

Bij kerndoel 17 gaat het om het opdoen van ervaringen met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Dit kerndoel heeft zich vertaald in twee doelzinnen met uitwerkingen over democratische betrokkenheid (kerndoel 17A) en maatschappelijke betrokkenheid (kerndoel 17B).

Kerndoel 17A *Democratische betrokkenheid*

Bij dit kerndoel gaat het om het opdoen van ervaringen met inspraak en besluitvorming en is gericht op het verkennen van mogelijkheden om, zelf of samen met anderen, democratisch betrokken te kunnen zijn. De expertgroep (v)so vond het erg belangrijk dat democratische betrokkenheid ook samen met anderen vormgegeven kan worden. Voor deze leerlingen is het niet altijd vanzelfsprekend dat ze zelfstandig hun eigen democratische betrokkenheid kunnen vormgeven. Naar aanleiding van de fase van beproeven is er een aanpassing gedaan, zodat dit doel zich duidelijker onderscheidt (ervaring opdoen met inspraak en besluitvorming) van kerndoel 16A (ervaring opdoen met basiswaarden).

Kerndoel 17B *Maatschappelijke betrokkenheid*

Bij dit kerndoel gaat het om het kunnen deelnemen aan de samenleving. Leerlingen ontdekken dat samenleven zich in hun eigen leefwereld afspeelt, maar ook daarbuiten. Ze verkennen de mogelijkheden hoe ze betrokken kunnen zijn bij die samenleving. En ze verkennen het belang van maatschappelijke organisaties en voorzieningen. Met dit doel vergroten ze hun eigen kennis van en vaardigheden in maatschappelijk handelen, waardoor ze ontdekken dat ze invloed hebben op hun omgeving (en andersom). Ook gaat het hier om het bespreken van maatschappelijke thema's en vraagstukken: leerlingen worden aangemoedigd om vanuit hun eigen wensen en idealen een mening te vormen. De expertgroep (v)so vond het erg belangrijk dat het doel rondom maatschappelijke betrokkenheid voldoende ruimte biedt om het passend bij de mogelijkheden van leerlingen vorm te geven. Voor deze leerlingen is het niet altijd vanzelfsprekend dat ze zelfstandig hun eigen maatschappelijke betrokkenheid kunnen vormgeven. Ook dit werd bevestigd door de deelnemers van de fase van beproeven.

2.4.2 Aanbod en ervaring

De inhouden van het leergebied burgerschap zijn beschreven in aanbods- en ervaringsdoelen.

Het leergebied burgerschap kent geen afzonderlijke beheersingsdoelen (zie paragraaf 1.2.4). Het gaat bij burgerschap niet over of leerlingen (kwalificerende) leeropbrengsten realiseren, of om het bereiken van kennis en vaardigheden op een bepaald niveau.

Kern-doel	Formulering	Type doel in so zml/mb	Type doel in vso db	Type doel in vso am
15A	<i>De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen.</i>	aanbodsdoel	aanbodsdoel	aanbodsdoel
15B	<i>De school stimuleert een respectvolle omgang van leerlingen met diversiteit in de samenleving.</i>	aanbodsdoel	aanbodsdoel	aanbodsdoel
16A	<i>De leerling verkent het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.</i>	ervaringsdoel	ervaringsdoel	ervaringsdoel
17A	<i>De leerling verkent mogelijkheden om democratisch te handelen.</i>	ervaringsdoel	ervaringsdoel	ervaringsdoel
17B	<i>De leerling verkent mogelijkheden om betrokken te zijn bij de samenleving.</i>	ervaringsdoel	ervaringsdoel	ervaringsdoel

In de sets functionele kerndoelen burgerschap zijn twee **aanbodsdoelen** geformuleerd, waarbij niet de leerling, maar de school de actor is. Een aanbodsdoel beschrijft het onderwijsaanbod waarvoor een school verantwoordelijk is. Deze doelen vormen de verbinding tussen de karakteristiek van het leergebied en de functionele kerndoelen. Een voorbeeld hiervan is functioneel kerndoel 15A: *De school draagt bij aan de sociale identiteit van leerlingen*. De meeste doelen die opgenomen zijn in de sets functionele kerndoelen zijn **ervaringsdoelen**. Ze zijn te herkennen aan het handelingswerkwoord 'verkennen', zoals functioneel kerndoel 17B: *De leerling verkent mogelijkheden om betrokken te zijn bij de samenleving*. De

ervaringsdoelen geven leerlingen de kans om rijke ervaringen op te doen, ongeacht de ervaringen die ze buiten school opdoen. De ervaring is het doel en vraagt om een inspanning van de leerling.

2.4.3 Besproken kwesties

Tijdens het ontwikkelproces is veelvuldig gediscussieerd met de expertgroep (v)so burgerschap, het onderwijsveld en de vaksectie burgerschap bij SLO. Inhoudelijke kwesties die bij de ontwikkeling van de kerndoelen po, vo en (v)so voor burgerschap zijn bediscussieerd, zijn hierin ook meegenomen, en er is op voortgebouwd.

Bij het ontwikkelen van het raamwerk en de functionele kerndoelen is zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij het raamwerk en de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so. Er zijn bepaalde accenten gelegd, zodat de inhoud passen is voor de doelgroepen van de functionele kerndoelen. Daarom zijn er andere keuzes gemaakt in het raamwerk en de functionele kerndoelen. Zie 2.3 en 2.4 voor een toelichting.

In het raamwerk en de kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so zijn bij de kerndoelformulering werkwoorden gebruikt als *vormgeven*, *bijdragen*, *reflecteren*. De expertgroep heeft erover nagedacht of die relevant zijn voor de functionele kerndoelen. Deze werkwoorden impliceren een inzicht in eigen denkprocessen wat een uitdaging kan vormen, of vragen om een grote zelfstandigheid en verantwoordelijkheid van de leerling. Daarom is er gezocht naar meer passende werkwoorden op een basaal niveau, aansluitend bij de persoonlijke mogelijkheden van deze leerlingen en gericht op hun zelfredzaamheid.

Met de expertgroepleden (v)so is uitvoerig gesproken over de haalbaarheid van het **vormgeven** van de maatschappelijke betrokkenheid. Voor leerlingen in het so zml/mb en vso dagbesteding en arbeidsmarkt is het vormgeven van het eigen handelen en betrokkenheid lastig, zeker omdat het ook van hen vraagt dat ze dat zonder ondersteuning en zelfstandig zouden moeten kunnen beheersen. Het lijkt passender om te spreken over 'betrokken zijn' bij de samenleving.

Daarnaast vroegen de expertgroepleden (v)so zich ook af in hoeverre deze leerlingen **zelf kunnen bijdragen** aan de samenleving? Wat zijn realistische verwachtingen van bijdrages die zij zelf kunnen vormgeven in relatie tot de maatschappij? Hiervoor geldt dezelfde uitdaging als bij het vormgeven van je eigen handelen en betrokkenheid. Uiteindelijk is ook hier gekozen voor '**betrokken zijn**' bij de samenleving. Betrokkenheid moet niet alleen worden

ingevuld door het enkel laten deelnemen van leerlingen aan de samenleving, want dat is eenrichtingsverkeer van jezelf naar de maatschappij. Betrokkenheid gaat twee kanten op: vanuit de leerling naar de samenleving en vanuit de samenleving naar de leerling. Voor deze doelgroep is deze wederzijdse betrokkenheid belangrijk om te noemen.

Type doelen

Met de expertgroep (v)so is ook uitgebreid gesproken over welke van de te formuleren kerndoelen passend zijn als aanbodsdoel en welke als ervaringsdoel. Samen hebben we ons verdiept in de verschillen tussen deze type kerndoelen (Sol et al., 2024). De consequenties van het verschil hebben we besproken tijdens de bijeenkomsten. We zijn gekomen tot twee aanbodsdoelen en drie ervaringsdoelen.

Tijdens de fase van beproeven hebben we specifieke vragen gesteld over de keuze in type doelen en de passendheid daarvan bij de doelgroep en de inhoud van de functionele kerndoelen. Het ging daarbij om het voorstel van een raamwerk met de uitwerking naar twee aanbodsdoelen en drie ervaringsdoelen. De meerderheid van de deelnemers heeft aangegeven dat de typen kerndoelen zoals in het concept van mei 2025 is voorgesteld, gehandhaafd moeten blijven. Daarmee bevestigen ze onze keuzes in type doelen.

2.4.4 Doorlopende leerlijn

De functionele kerndoelen gaan uit van een voor de doelgroep na te streven basis. In de praktijk gaat het om een beredeneerd en haalbaar aanbod met passende doelstellingen op het niveau van de leerling.

In het so zml/mb wordt uitgegaan van een brede doelgroep, waardoor de doelen zo zijn geformuleerd dat de leerlingen kunnen doorstromen naar een van de twee uitstroomprofielen in het vso, namelijk dagbesteding en arbeidsmarkt. Bij het vaststellen van een beredeneerd aanbod is het hanteren van hoge verwachtingen belangrijk.

De sets functionele kerndoelen voor de twee vso uitstroomprofielen hebben overeenkomsten met elkaar, vanwege eventuele doorstroom tussen de uitstroomprofielen, maar ze leggen de accenten wel verschillend, om aan te sluiten bij de mogelijkheden van leerlingen.

De kerndoelen vso uitstroomprofiel dagbesteding vertonen veel overlap met de kerndoelen van het so zml/mb. In dit uitstroomprofiel zitten leerlingen die qua ontwikkelingsmogelijkheden relatief meer tijd nodig hebben om bepaalde doelen (alsnog) te behalen. Deze leerlingen zullen dan ook verder werken aan de

kerndoelen so zml/mb in het vso. In de uitwerkingen van deze kerndoelen zijn de verschillen zichtbaar met de kerndoelen so zml/mb, met name als het gaat om de context waarbinnen en waartoe deze leerlingen in het onderwijs leren. Deze kerndoelen sluiten sterk aan bij hun toekomstperspectief rondom: wonen, dagbesteding en vrije tijd.

De functionele kerndoelen voor het vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt sluiten ook aan op de functionele kerndoelen voor het so zml/mb, maar bouwen daarop voort waar dat mogelijk wordt geacht voor de doelgroep. Hierbij is het van belang dat de functionele kerndoelen voor het vso arbeidsmarkt uitgaan van wat leerlingen nodig zullen hebben wanneer zij het onderwijs verlaten en op de arbeidsmarkt terecht komen. Bij de kerndoelen van dit uitstroomprofiel is op meerdere punten aansluiting gezocht met de (concept)kerndoelen voor po, onderbouw vo en (v)so.

2.4.5 Aandacht voor samenhang

Tot slot is de samenhang met thema's en andere leergebieden geëxpliciteerd. Zo is er, met name voor het vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt, een duidelijke link gelegd met de domeinen wonen, vrije tijd en burgerschap. Hieronder vallen ook de praktijkvakken. Voor het uitstroomprofiel arbeidsmarkt is daarnaast een duidelijke link gelegd met het werken, de stages en LOB. De sociaal-emotionele ontwikkeling neemt voor de doelgroepen een belangrijke plek in binnen het onderwijs en heeft daarbij een directe link met de leergebiedoverstijgende (wordt: leervoorwaardelijke) kerndoelen.

2.5 Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen

De werkopdracht noemt een aantal kwaliteitseisen die in de functionele kerndoelen terug moeten komen. In eerdere paragrafen is een deel daarvan al aan de orde geweest, namelijk de doeldomeinen, de ontwerpruimte en de opbouw van de doelen. De overige kwaliteitseisen volgen hieronder.

2.5.1 Verbindende vaardigheden

Bij de kerndoelen hanteren we de volgende definitie van vaardigheden: *een vaardigheid is een vermogen om door middel van denken en handelen op basis van bepaalde kennis problemen op te lossen of taken adequaat uit te voeren.* (Sol et al., 2023). Vaardigheden zijn dus altijd gebaseerd op kennis. Dat betekent dat vak- of leergebiedvaardigheden zijn gebaseerd op vak- of leergebiedkennis.

Niet alle vaardigheden zijn uniek voor één leergebied. Deze overstijgende vaardigheden noemen we dan ook geen vakvaardigheden, maar verbindende

vaardigheden. In de functionele kerndoelen voor burgerschap zijn ook verbindende vaardigheden opgenomen. Hieronder staat bij de verschillende categorieën verbindende vaardigheden beschreven in hoeverre die terug te zien zijn in de functionele kerndoelen.

Leervoorwaardelijke vaardigheden

Leervoorwaardelijke vaardigheden zijn vaardigheden die betrekking hebben op het proces van leren in een communicatief, cognitief, sociaal en coöperatief proces.

Binnen het leergebied burgerschap vergroten en versterken leerlingen hun leervoorwaardelijke vaardigheden. Zo ontdekken leerlingen overeenkomsten en verschillen met anderen (kerndoel 15B) en ervaren hoe ze zich vanuit hun eigen identiteit kunnen verhouden tot diverse groepen in de samenleving (kerndoel 15A). Daarnaast leren ze bijvoorbeeld omgaan en samenwerken met anderen om democratisch handelen te ervaren of samen invloed uit te oefenen (kerndoelen 16A en 17A). Deze aspecten van sociaal handelen en samenwerken zijn een belangrijke voorwaarde voor burgerschapsonderwijs.

Denkvaardigheden

Denkvaardigheden zijn vaardigheden die betrekking hebben op analytisch, kritisch of creatief denken.

In het leergebied burgerschap ontwikkelen leerlingen denkvaardigheden. Ze leren het belang verkennen van democratische basiswaarden (kerndoel 16A) en van maatschappelijke organisaties (kerndoel 17B). Daarnaast leren ze taken, rollen, plichten en rechten van zichzelf en de ander (ook kerndoel 17B) te verkennen. In beperkte mate leren ze kritisch denken, bijvoorbeeld bij het bespreken van maatschappelijke vraagstukken en het leren over democratische basiswaarden in relatie tot de grondwet. Kritisch denken vraagt om inzicht in het eigen leerproces. Dat lijkt voor veel leerlingen in deze doelgroepen niet te passen bij het leerpotentieel. Daarom is kritisch denken niet expliciet in de functionele kerndoelen opgenomen. Voor creatief denken is er impliciet ruimte in de kerndoelen 17A en 17B, waarbij leerlingen de mogelijkheden voor democratische en maatschappelijke betrokkenheid en hun eigen inbreng daarbij verkennen.

Samengestelde vaardigheden

Samengestelde vaardigheden zijn: vaardigheden die betrekking hebben op complexe situaties, zoals bij onderzoeken, ontwerpen of loopbaanvaardigheden. Ook ontwikkelen leerlingen bij burgerschap samengestelde vaardigheden door verschillen en overeenkomsten in perspectieven en ervaringen te verkennen (kerndoel 15B) en na te gaan welke mogelijkheden er zijn om democratisch te handelen (kerndoel 17A) en maatschappelijk betrokken te zijn (kerndoel 17B).

2.5.2 Diversiteit

De werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO stelt: "De kerndoelen doen recht aan de diversiteit in de samenleving (diversificatie) door de keuze van inhouden, perspectieven bij die inhouden en de formulering/het gebruik van begrippen in kerndoelen."

In de functionele kerndoelen is er aandacht voor diversiteit. De doelgroep waarvoor deze kerndoelen bedoeld zijn, is zeer divers. De kerndoelen houden ruimte voor deze verschillen tussen leerlingen en daarmee ook voor diversiteit.

De expertgroep (v)so was zich zeer bewust van het thema diversiteit. Diversiteit is op meerdere niveaus van belang binnen burgerschap. De diverse samenleving ligt aan de basis van de inrichting van de democratische rechtsstaat. Diversiteit op het niveau van groepen en individuen is overal zichtbaar in de samenleving en is een belangrijk thema binnen scholen.

Scholen moeten volgens de aangescherpte burgerschapswet van 2021 beschrijven hoe ze met hun leerlingen werken aan de sociale en maatschappelijke competenties die nodig zijn om te functioneren in een pluriforme, democratische samenleving (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, artikel b, 2021). Daarnaast moeten scholen aandacht voor en kennis van soorten diversiteit op het niveau van groepen en individuen borgen en acceptatie daarvan bevorderen (Wet verduidelijking burgerschapsopdracht, artikel c, 2021).

In de karakteristiek en de functionele kerndoelen burgerschap komt omgaan met diversiteit duidelijk terug. Bij het hanteren van begrippen wordt rekening gehouden met verschillende perspectieven en erkennen de formuleringen in de kerndoelen de diversiteit in de samenleving. Er is dus een kerndoel geformuleerd over diversiteit om het belang ervan te onderstrepen, met aandacht voor het bestaan van verschillende perspectieven en diversiteit. De school biedt een omgeving waarin leerlingen leren over overeenkomende en verschillende perspectieven. De school besteedt aandacht aan discriminatie en het belang van inclusie en gelijkwaardige behandeling. Leerlingen begrijpen dat waarden en normen bij anderen anders kunnen zijn en hoe ze daar respectvol mee om kunnen gaan. Het is noodzakelijk dat alle betrokkenen in de school aandacht hebben voor diverse en inclusieve omgangsvormen en dat er in het onderwijsaanbod rekening wordt gehouden met deze diversiteit.

2.5.3 Inclusiviteit

Burgerschapsonderwijs en een burgerschapscurriculum kunnen bijdragen aan het bestrijden van kansenongelijkheid. Het moet leerlingen stimuleren om bewust met elkaar om te gaan, samen te leren, leren om te gaan met diversiteit en onderlinge verschillen te accepteren (Van der Laan & Lodeweges, 2021).

Het is een algemeen geaccepteerde gedachte dat burgerschapsonderwijs kan bijdragen aan het bestrijden van deze verschillen (Kampman, 2022). Vanuit dit idee heeft het team in de karakteristiek en de doelbeschrijvingen op verschillende plekken aandacht gevraagd voor inclusie. Met name in kerndoel 15B over diversiteit in de samenleving is dit zichtbaar door aandacht voor mensen met een beperking, vooroordelen, oordelen en discriminerend gedrag, gelijkwaardige behandeling en inclusie.

Bij alle functionele kerndoelen is het mogelijk om gedifferentieerde inhouden aan te bieden. De doelzinnen en uitwerkingen zijn daarom wat algemener geformuleerd, zodat er verschillende inhouden onder kunnen vallen. De functionele kerndoelen zijn zo geformuleerd dat ze ook voor leerlingen met een meervoudige beperking als streefdoelen (1.2.1) kunnen gelden. Daarom is vermeden om uitsluitende formuleringen in de doelzinnen te gebruiken, rekening houdend met verschillende (zintuiglijke) mogelijkheden.

2.5.4 Taaldenkfuncties

Er wordt gesproken van taaldenkfuncties wanneer je taal gebruikt om denkstappen onder woorden te brengen. Bijvoorbeeld om te beschrijven of benoemen (eenvoudigere taaldenkfuncties), of om te vergelijken, redeneren of concluderen (meer complexe taaldenkfuncties). Bij deze doelgroep zijn met name de eenvoudigere taaldenkfuncties het meest passend.

Taaldenkfuncties worden beschreven met een specifieke set aan handelingswerkwoorden: werkwoorden die een handeling uitdrukken die een talig en cognitief aspect in zich dragen, zoals verklaren, benoemen en vergelijken. Deze handelingswerkwoorden geven aan welke denkstappen leerlingen uitvoeren en hoe die denkstappen als handelingen zichtbaar worden in hun taalgebruik.

In essentie moeten de functionele kerndoelen burgerschap bij leerlingen het gevoel kunnen oproepen dat zij iets kunnen betekenen voor de samenleving, dat zij kunnen deelnemen, dat hun bijdrage ertoe doet en dat zij de samenleving mede vorm kunnen geven. Dit vraagt oefening, ervaringen opdoen en het vergroten van het democratisch zelfvertrouwen.

Dit is terug te zien in de gekozen handelingswerkwoorden:

- ervaring opdoen met het handelen naar basiswaarden van de democratische rechtsstaat;
- verkennen van mogelijkheden om democratisch te handelen;
- oriënteren op het belang van maatschappelijke voorzieningen en organisaties.

2.5.5 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding (LOB)

Om richting en sturing te kunnen geven aan de eigen loopbaan, is het van belang dat leerlingen een goed zelfbeeld ontwikkelen. Leerlingen moeten zelf ontdekken waar hun talenten, eigenschappen en interesses liggen. Dit proces vindt plaats in interactie met de omgeving; leerlingen doen die ontdekkingen door in of buiten de schoolse situatie ervaringen op te doen en het gesprek hierover aan te gaan. Omdat leerlingen in de gelegenheid moeten zijn om in dialoog te treden met een breed netwerk (Kuijpers & Scheerens, 2006), is het belangrijk dat ze daar toegang toe hebben. In het kader van kansengelijkheid is het daarom belangrijk om LOB in het curriculum te verankeren, om ook leerlingen die niet van huis uit beschikken over zo'n netwerk daar toegang toe te verschaffen.

LOB wordt vaak uitgewerkt in vijf competenties (Kuijpers, 2003):

- Kwaliteitenreflectie: wat kan ik het beste en hoe weet ik dat?
- Motievenreflectie: waar ga en sta ik voor en waarom dan?
- Werkexploratie: waar ben ik het meest op mijn plek en waarom daar?
- Loopbaansturing: hoe bereik ik mijn doel en waarom zo?
- Netwerken: wie kan mij helpen mijn doel te bereiken en waarom die mensen?

Het is van belang dat leerlingen verbanden kunnen leggen met hun motieven en kwaliteiten en de wereld om hen heen. Wat hen drijft als persoon hangt samen met hun normen en waarden. Bij burgerschapsonderwijs leren leerlingen hoe ze zich vanuit hun eigen normen en waarden verhouden tot de samenleving en democratische basiswaarden. Motievenreflectie vormt dan ook een belangrijk onderdeel binnen de functionele kerndoelen burgerschap. Hiervoor is in de functionele kerndoelen aandacht door het verkennen van de sociale identiteit (kerndoel 15A), maar ook in relatie tot basiswaarden van de democratische rechtsstaat (kerndoel 16A). Leerlingen worden zich ervan bewust dat ze op ervaringen terugkijken vanuit hun eigen perspectief, culturele achtergrond, normen en waarden (kerndoel 15B) (Eccles & Wigfield, 2002).

Burgerschapsonderwijs en burgerschapsactiviteiten bieden veel mogelijkheden tot kwaliteitenreflectie, werkexploratie, loopbaansturing en netwerken. In

kerndoel 15A worden leerlingen zich bewust van hun kwaliteiten en talenten en hoe ze deze kunnen inzetten om bij te dragen aan de samenleving. Zo is er in kerndoel 17A en 17B aandacht voor het verkennen van de eigen mogelijkheden tot democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Als onderdeel van dit kerndoel verkennen leerlingen mogelijkheden voor hun eigen bijdrage aan de samenleving in dagelijkse situaties (kwaliteitenreflectie) en maken ze vanuit hun eigen motieven afwegingen om hun maatschappelijke betrokkenheid verder vorm te geven (motievenreflectie). Door bijvoorbeeld te verkennen welke maatschappelijke organisaties het beste aansluiten bij hun alledaagse situaties (kerndoel 17B), oriënteren ze zich op waar ze het beste tot hun recht komen, en verbreden en verdiepen ze hun beeld dat ze van werk hebben (werkexploratie). Het afwegen van je mogelijkheden voor maatschappelijk handelen en vervolgstappen (hoe bereik ik mijn doel?) kan worden gezien als onderdeel van loopbaansturing. In dit proces kunnen leerlingen hun netwerk gebruiken, of worden ze geholpen door de school (netwerken).

Door burgerschapsactiviteiten kunnen scholen leerlingen in contact laten komen met beroepsbeoefenaars. Door bijvoorbeeld gastsprekers uit te nodigen of excursies te organiseren, of door leerlingen te laten deelnemen aan educatieve simulaties, kunnen ze hun interesses verkennen en vergroten ze hun concrete beroepskennis en netwerk. Dit is vooral passend voor de leerlingen in het vso.

Tot slot kan ook het verkennen van mogelijkheden om democratisch te handelen (kerndoel 17A) loopbaanontwikkeling stimuleren, omdat leerlingen ervaringen opdoen om te kunnen bijdragen aan besluitvorming in de schoolomgeving. Ervaringen met besluitvormingsprocessen en de reflectie hierop dragen bij aan de ontwikkeling van relevante vaardigheden die belangrijk zijn voor het vinden van een passende plek in de samenleving, nu en in de toekomst.

3. Slotopmerkingen en adviezen

3.1 Impuls voor het leergebied

Alle leerlingen hebben recht op goed onderwijs. Onderwijs dat hen helpt in hun ontwikkeling, ook wanneer je als leerling zeer moeilijk leert of een meervoudige beperking hebt. Wat moet je kennen, kunnen en hebben ervaren in de onderwijsperiode om actief mee te doen in de samenleving? Wat moet je hebben geleerd voor een goede voorbereiding op passend werk of dagbesteding? We denken met deze functionele kerndoelen burgerschap een antwoord te geven op deze vragen.

We zijn er trots op dat juist nu het gehele curriculum voor het funderend onderwijs geactualiseerd wordt, dit voor alle leerlingen wordt gedaan. Daarom volgen deze sets functionele kerndoelen kort op de eerdere oplevering van de sets kerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so. Zo sluiten de functionele kerndoelen qua inhoud en opbouw aan bij die sets, maar met inhoud die zijn afgestemd op de onderwijsbehoeften van deze leerlingen. De functionele kerndoelen zijn praktijkgericht en geschreven vanuit het perspectief op werk en dagbesteding.

Beweging naar inclusiever onderwijs en streefdoelen

Met deze sets functionele kerndoelen sluiten we aan bij de behoefte aan meer samenhang en een betere aansluiting tussen de verschillende kerndoelensets. De functionele kerndoelen en de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so (so 'normaal/moeilijk lerend' en vso uitstroomprofiel vervolgonderwijs) hebben een vergelijkbare structuur. De inhoud is tot stand gekomen in nauwe samenwerking met de expertgroep (v)so burgerschap, het onderwijsveld en de vaksectie burgerschap van SLO. Daarbij is specifiek gekeken naar wat haalbaar en herkenbaar is voor het so zml/mb, vso uitstroomprofiel dagbesteding en vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt. Zo zorgen we voor samenhang en eenheid in de kerndoelen voor alle leerlingen van 4 tot 20 jaar.

De keuze voor streefdoelen biedt de mogelijkheid voor inclusieve beheersingsdoelen, namelijk ruimte voor leerlingen om ze te behalen op een bij hen passend beheersingsniveau. Bij bijna alle functionele kerndoelen moet het mogelijk zijn om gedifferentieerde inhoud aan te bieden. Hierbij moet je altijd rekening houden met de communicatieve en zintuiglijke mogelijkheden van en de toegankelijkheid van het leergebied voor de leerlingen. De doelzin en uitwerkingen zijn daarom wat algemener geformuleerd, zodat er verschillende inhoud onder kunnen vallen. De functionele kerndoelen zijn zo geformuleerd

dat ze ook voor leerlingen met een meervoudige beperking als streefdoelen kunnen gelden. Daarom is vermeden om uitsluitende formuleringen in de doelzinnen te gebruiken, rekening houdend met verschillende (communicatieve en zintuiglijke) mogelijkheden.

De functionele kerndoelen zijn beschreven als streefdoelen, waarbij de leraar beoordeelt welk doel voor welke leerling uitdagend genoeg is. In het so en vso mag niet verondersteld worden dat alle functionele kerndoelen voor de leerlingen haalbaar zijn. In de onderwijspraktijk is sprake van een beredeneerd en haalbaar aanbod met passende doelstellingen op het niveau van de leerling. Bij het formuleren van de functionele kerndoelen so (zml/mb) is uitgegaan van een brede doelgroep, zodat leerlingen kunnen doorstromen naar twee verschillende uitstroomprofielen in het vso, namelijk dagbesteding of arbeidsmarkt.

Redzaamheid en praktische bruikbaarheid

Functionele kerndoelen zijn erop gericht leerlingen die vaardigheden, kennis, inzichten en ervaringen op te laten doen die hun zelfredzaamheid bevorderen. Het onderwijs streeft ernaar deze leerlingen vaardigheden te leren waarmee ze zich zo zelfstandig mogelijk kunnen redden op verschillende gebieden. Deze leerlingen leren doorgaans het meest wanneer het onderwijs gericht is op praktische bruikbaarheid. Het leren vindt plaats in voor hen relevante situaties. De functionele kerndoelen burgerschap zijn hier duidelijk op gericht, met een focus op het opdoen van ervaringen in het democratisch en maatschappelijk betrokken zijn en het oefenen met burgerschapsvaardigheden rondom democratische basiswaarden en de diverse samenleving.

Nieuw leergebied

In deze set functionele kerndoelen sluiten we aan bij wat nationaal en internationaal relevant wordt geacht voor dit leergebied en bij hoe dit vertaald is in de definitieve conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so, maar we brengen ook eigen accenten aan. Zo zijn de functionele kerndoelen duidelijk gericht op zelfredzaamheid. Deze set functionele kerndoelen zorgt voor een afbakening van het leergebied die past bij de Nederlandse onderwijssituatie.

3.2 Implementatie

De functionele kerndoelen in deze publicatie zijn het eindproduct van de ontwikkelfase en fase van beproeven. De doelen zijn daarmee een weloverwogen en goed onderbouwd voorstel, gebaseerd op de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van het ministerie van OCW en beproefd op verwachte bruikbaarheid in de schoolpraktijk. Met deze sets start het ministerie van OCW

het wetgevingstraject. Daar zal ongeveer een jaar mee gemoeid zijn. Vervolgens worden de kerndoelen landelijk ingevoerd.

Kerndoelen hebben een functie in de kwaliteitszorg van scholen en vormen het startpunt van curriculumontwikkeling op school. Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie, zijn ook adequate leerlijnen en ondersteunende materialen nodig, zoals doorkijkjes, voorbeeldmatige uitwerkingen en handreikingen. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel concrete handvatten voor een vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum op alle niveaus van het funderend onderwijs. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. SLO zal de komende jaren deze leerlijnen gaan ontwikkelen en over de voortgang communiceren. OCW kan daarnaast aanvullende, implementatie bevorderende initiatieven nemen. SLO heeft daarover in 2024 advies uitgebracht aan OCW (SLO, 2024), waarna in 2025 een aanvullend implementatieadvies voor het gespecialiseerd onderwijs is opgeleverd aan OCW (SLO, 2025).

Referenties

- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2020). Kaders voor de toekomst. Tussenadvies 1 Wetenschappelijke curriculumcommissie. Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). Doel en ruimte. Tussenadvies 2 Wetenschappelijke curriculumcommissie. Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). Bijlage 2 Tussenadvies 3 Rationale van het funderend onderwijs. Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021b). Kaders voor kansen. Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie Wetenschappelijke curriculumcommissie. Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021c). Samenhang in het curriculum. Verdiepende studie Wetenschappelijke curriculumcommissie. Curriculumcommissie.
- Bron, J. (2019). *Model onderwijsaanbod*. SLO. www.slo.nl/@6895/model/
- Curriculum.nu. (2019). *Burgerschap*.
- Eccles, J. S., & Wigfield, A. (2002). Motivational beliefs, values, and goals. *Annual Review of Psychology*, 53(1), 109–132. doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135153
- Inspectie van het Onderwijs (2022b). *De Staat van het Onderwijs 2022*. Inspectie van het Onderwijs.
- Kampman, L., Driebergen, M. & Van der Laan, A. (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO.
- Kastelein, S., Van der Laan, A., & Verbruggen, I. (2021). *Trendanalyse (v)so*. www.slo.nl/@19272/trendanalyse-vso/
- Kuijpers, M. (2003). *Loopbaanontwikkeling. Onderzoek naar 'competenties'*. Twente University Press.
- Kuijpers, M. A. C. T., & Scheerens, J. (2006). Career Competencies for the Modern Career. *Journal of Career Development*, 32(4), 303–319. journals.sagepub.com/doi/10.1177/0894845305283006
- Ministerie van OCW (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*.
- Ministerie van OCW (2010). *Kerndoelen voor speciaal onderwijs, zeer moeilijk lerend/meervoudig gehandicapt*.
- Ministerie van OCW (2014). *Kerndoelen voortgezet speciaal onderwijs*.

Ministerie van OCW (2021). *Rationale van het funderend onderwijs. Bijlage 2, Nadere adviesaanvraag tussenadvies*.
www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2021/07/12/nadere-adviesaanvraag-tussenadvies-3---rationale-van-het-funderend-onderwijs

Ministerie van OCW (2022). *Ontwikkeling kerndoelen Nederlands, rekenen/wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Opdracht aan SLO*.

Ministerie van OCW (2023). *Contouren werkagenda route naar inclusief onderwijs 2035*. open.overheid.nl/documenten/ronl-24ae44d64a09a143db9a7cddbc38982143d376db/pdf

Nieuwelink, H (2021). *Burgerschap en sociaal-emotioneel leren, burgerschap op de basisschool*. PO-Raad en Stichting School en Veiligheid.

Sectorraad GO (2021). *Landelijk Doelgroepenmodel GO – versie basisonderwijs en voortgezet onderwijs*.

SLO (2022). *Verdeling van ontwerpruimte voor ontwikkeling van kerndoelen. Kader voor de teams die kerndoelen actualiseren*. SLO.

SLO (2024). *Kader voor ontwerpruimte functionele kerndoelen*. SLO.

SLO (2024). *Conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so en toelichtingsdocument*. SLO.

SLO (2024). *Addendum. Aanpassingen op concept kerndoelen Burgerschap*. SLO. (zie: [Addendum-Kerndoelen-Burgerschap-sept-2024.pdf](#))

SLO. (2024). *Advies implementatie kerndoelen*. SLO.
www.slo.nl/@23909/advies-implementatie-kerndoelen/

SLO. (2025). *Adviesrapport aanvullend implementatieadvies voor het gespecialiseerd onderwijs*. SLO.
www.slo.nl/publicaties/@25000/adviesrapport-aanvullend/

SLO (2025). *Definitief conceptkerndoelen burgerschap voor po, onderbouw vo en (v)so en toelichtingsdocument*. SLO.

SLO (mei 2025). *Functionele kerndoelen (concept) burgerschap en toelichtingsdocument*. SLO.

Sol, Y., & Visser. A. (2023). *Vaardigheden in het landelijke curriculum*. SLO.
www.slo.nl/@22223/vaardigheden-landelijke-curriculum/

Sol, Y., Van Silfhout, G., & Bron, J. (2024). *Verduidelijking van de aard van de verschillende typen doelen in kerndoelen en eindtermen*. SLO.

Van der Laan, A., & Lodeweges, J. (2021). *Trendanalyse burgerschap*. SLO.

Van der Laan, A., Kampman, L. & Gelinck, C. (2021). *Handreiking burgerschap funderend onderwijs*. SLO.

WEC. Wet op de Expertisecentra. wetten.overheid.nl/BWBR0003549/2021-01-01

Wet van 23 juni 2021 tot wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het

funderend onderwijs. (2021). Overheid.nl.

zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2021-320.html

Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2020). *Kaders voor de toekomst, tussenadvies 1*. Curriculumcommissie.

Bijlagen

1. Samenstelling expertgroep (v)so burgerschap

De expertgroep (v)so bestaat uit leraren, (vak)experts en SLO-curriculumexperts.

Leraren en (vak)experts

De leraren en (vak)experts werken dagelijks in de onderwijspraktijk. Zij leveren in de expertgroep (v)so een actieve bijdrage vanuit hun expertise en ervaring met een specifieke doelgroep (cluster 1,2,3,4/uitstroomprofielen dagbesteding en arbeidsmarkt) en het leergebied. Zo zorgen we ervoor dat functionele kerndoelen voor leraren bruikbare doelen worden.

- Danielle Buschman, Mattheusschool, Rotterdam
- Sonja Endhoven, Inspecteur de Vriesschool, Den Haag
- Charlotte Gelauff-Sas, Tytlylcentrum De Witte Vogel, Den Haag
- Arno Harpe, Onderwijsspecialisten, Arnhem
- Mijntje Koopman, De Stormvogel, Hoorn
- Mandy Koppenaal, Dr. M. Polanoschool, Rotterdam
- Lonneke Krabbe, De Meerking, Amersfoort
- Nicole van der Meer, Heuvelrugcollege, Driebergen
- Lieke Segers, Emiliusschool, Son en Breugel
- Anke Visser, College Ariane de Ranitz, Utrecht

SLO-curriculumexperts

De SLO-curriculumexperts hebben curriculaire expertise, doelgroepenexpertise en vakinhoudelijke expertise en zijn verantwoordelijk voor het schrijven van de functionele kerndoelen.

- Annette van der Laan, curriculumontwikkelaar gespecialiseerd onderwijs
- Eveline Otter, curriculumontwikkelaar gespecialiseerd onderwijs
- Maaïke Oberink, curriculumontwikkelaar burgerschap po

2. Vergelijking functionele kerndoelen en kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so

Hieronder is een tabel opgenomen met de raamwerken voor de functionele kerndoelen burgerschap en de kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so burgerschap. De tabel laat de samenhang in het raamwerk zien, zodat de kerndoelen gemakkelijk naast elkaar gebruikt kunnen worden.

Functionele kerndoelen so zml/mb	Functionele kerndoelen vso uitstroomprofiel dagbesteding vso uitstroomprofiel arbeidsmarkt	Kerndoelen po, onderbouw vo en (v)so uitstroomprofiel vervolgonderwijs
Domein: <i>Jezelf en de ander</i> 15A. Sociale identiteit 15B. Diversiteit in de samenleving	Domein: <i>Jezelf en de ander</i> 15A. Sociale identiteit 15B. Diversiteit in de samenleving	Domein: <i>Democratische oefenplaats</i> 19A. Sociale en maatschappelijke competenties
Domein: <i>Samenleven in een democratische rechtsstaat</i> 16A. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat	Domein: <i>Samenleven in een democratische rechtsstaat</i> 16A. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat	Domein: <i>Samenleven in een democratische rechtsstaat</i> 20A. Basiswaarden van de democratische rechtsstaat 20B. Diversiteit in de samenleving
Domein: <i>Vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid</i> 17A. Democratische betrokkenheid 17B. Maatschappelijke betrokkenheid	Domein: <i>Vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid</i> 17A. Democratische betrokkenheid 17B. Maatschappelijke betrokkenheid	Domein: <i>Vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid</i> 21A. Democratische betrokkenheid 21B. Maatschappelijke betrokkenheid

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)